

'Predikt dan elkander de blijdschap in'

*Frederik van Leenhof (1647 - 1713),
een 'spinozist' uit Zwolle*

Zwols Historisch Tijdschrift

36e jaargang 2019 nummer 1 - 8,50 euro

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie HCO)

Het instructie- en oefenbad in het Stilobad aan de Turfmarkt, omstreeks 1990.
(Collectie HCO)

Inrichting Oefenbad (voor gehandicapten), 1962

Om het zwemmen voor 'lichamelijk en geestelijk gehandicapten' in het Stilobad aan de Turfmarkt een extra impuls te geven, werd in september 1961 het initiatief genomen tot de bouw van een instructiebassin en oefenbad. De gemeente zou de bouw financieren. Een actiecomité trachtte gelden voor de inrichting in te zamelen. Zij ondervond daarbij medewerking van de plaatselijke horeca. Onder de bezielende leiding van kelner Wichert de Roos (geb. 1919) uit de Korenbloemstraat kwamen tal van acties van de grond, zoals een oliebollenactie en een voetbalwedstrijd tussen de Staphorster jeugd en een studentenvereniging – gekleed in jacquet – uit Groningen. Ook liet men bijgaand suikerzakje maken om via de Zwolse horeca aandacht te vragen voor dit goede doel. Op zaterdag 16 juni 1962 was de 'finale' van de actie met een optocht in de stad, waaraan onder meer reclamewagens, muziekkorpsen, carnavalsvereniging 'De Eileuvers', wagens van bierbrouwerijen en van frisdrankfabrikanten meededen. In het PEC-stadion werd die middag een voetbalwedstrijd gespeeld tussen Zwols horecapersoneel en Nederlandse artiesten. Onder hen zanger Willy Alberti die – volgens het verslag in de krant – als rechtsbuiten aardige dribbels had, maar het ook druk had met zijn broekje, want dat gleed telkens van zijn kogelronde buik... De Zwolse horeca won met 3-1. 's Avonds was het groot feest in de Buitensociëteit met een optreden van de voetballende artiesten. De actie van de horeca bracht ruim 10.000 gulden op, een fantastisch resultaat.

Op 18 juni 1964 was de officiële opening van het instructie- en oefenbad. Na sluiting van het Stilobad op 1 mei 1991 kwam er een nieuw therapiebad in het Hanzebad. Ook dat bad is intussen met de grond gelijk gemaakt.

Redactioneel

Later dan u van ons gewend bent ligt het eerste nummer van de nieuwe jaargang voor u, met een verscheidenheid aan artikelen.

Jan Bijlsma schrijft over Frederik van Leenhof, een eigenzinnige dominee uit Zwolle rond 1700 die er radicale opvattingen op na hield en verdacht werd van spinozisme. Niet iedereen *op aarde* was blij met het verschijnen van zijn *Den Hemel op Aarden*. Het stadsbestuur van Zwolle bleef hem echter door dik en dun steunen.

De verkoop van elektrische fietsen is de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt. Hoe anders ging dat toe met de verkoop van fietsen in de eerste helft van de vorige eeuw. Theo de Kogel neemt ons mee naar de Zwolse fietsenmarkt van toen en specifiek naar de rijwielgroothandel van de firma Troostwijk.

Annèt Bootsma schreef voor de site *Wieiswie in Overijssel* een biografie over Wil Cornelissen, in 2014 overleden. Eveneens van haar hand is het In Memoriam voor Lydie van Dijk, die in januari is overleden. Beiden zijn van groot belang geweest voor de redactie van dit tijdschrift.

Postuum is de ontroerende herinnering opgenomen van Wil Cornelissen aan zijn Joodse familieleden, die in de Tweede Wereldoorlog zijn gedeporteerd en vermoord. Dit drama hield hem zijn hele leven bezig, de talles van zijn opa staat daar in zijn verhaal symbool voor.

Niet onvermeld mag blijven dat het onze koning behaagd heeft mevrouw A.H.M Bootsma-van Hulten, eindredacteur van ons tijdschrift, een onderscheiding toe te kennen. Zij is benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau vanwege het vele werk dat zij op vrijwillige basis voor de redactie van dit tijdschrift en het bestuur van onze vereniging gedaan heeft. Annèt, proficiat!

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	2
'Predikt dan elkander de blijdschap in' <i>Frederik van Leenhof (1647 - 1713), een radicale verlichtingsman uit Zwolle</i> Jan Bijlsma	4
Troostwijk rijwielen Theo de Kogel	18
Wie is wie in Overijssel <i>Nieuw lemma: Wil Cornelissen</i> Annèt Bootsma - van Hulten	29
Leie, wöör is mien talles? Wil Cornelissen	31
Recent verschenen	36
In memoriam Lydie van Dijk	38
Mededelingen	40
Auteurs	41

Cover: Vijf Zwolse predikanten in ambtsgewaad in 1691. Frederik van Leenhof is de tweede dominee van rechts. (Foto particulier)

‘Predikt dan elkander de blijdschap in’ Frederik van Leenhof (1647 - 1712), een radicale verlichtingsman uit Zwolle

Jan Bijlsma

In het voorjaar van 1710 maakten de gebroeders Von Uffenbach een reis door de Nederlanden. In de eerste week van mei brachten ze ook een bezoek aan Zwolle. Van deze reis maakte Zacharias von Uffenbach een verslag. In 1996 heeft Jeanine Otten voor het *Zwols Historisch Tijdschrift* in het artikel ‘Schone kunst en vieze huizen’ het deel dat over Zwolle gaat geparafraseerd. De eerste indruk van de heren was niet echt positief. De straten waren hobbelig, smal en slecht en de huizen smerig. Ook waren ze niet te spreken over

het geringe aantal klokken in de stad die ook nog eens niet goed sloegen. Over de Grote of St. Michaëlskerk waren ze duidelijk positiever. Von Uffenbach:

‘De vijfde mei bekeken we ’s morgens eerst de zogenaamde Grote of Michaëlskerk. Deze staat op de markt. Het is een mooi, groot, hoog, licht en prachtig gebouw. De mooie kansel in de kerk is zeer beroemd. (...) De consistoriekamer is niet groot maar wel mooi. In het midden, boven de schouw, hangt een schilderij waarop de nu levende vijf predikanten naast de koster om een tafel zitten en consistorie houden, zeer goed geschilderd door Hendrick ten Oever, 1691. Het schilderij is zó goed dat, wanneer men het in de kerk van onder af bekijkt, men denkt dat de mensen levensecht zijn. We troffen onder die predikanten o.a. Van Leenhof aan, beroemd vanwege zijn boekje “de Hemel op aarde”. Op het schilderij is hij afgebeeld met een veer in de hand.’¹

De vijf Zwolse predikanten in ambtsgewaad in 1691. Frederik van Leenhof is de tweede dominee van rechts. De staande man is de koster. Schilderij van Hendrick ten Oever in de consistoriekamer van de Grote Kerk. (Zie ook cover)

Deze dominee Frederik van Leenhof was in het begin van de achttiende eeuw niet alleen beroemd, maar had ook voor grote opschudding weten te zorgen en bleef na zijn dood in 1713 nog lang een onderwerp van discussie. Van Leenhof was een omstreden figuur. Voor zijn tijdgenoten was hij een echte vrijdenker, iemand die er zeer gevaarlijke opvattingen op na hield. Onderstaande tekst, die op een kopergravure van Pieter van Gunst prijkt, laat niets aan de verbeelding over:

‘Dit ’s beeld van LEENHOF die de Kerck en ’t land beroerd en door zyn helsche leer veel menschen heeft vervoerd. Foey! dat men sulck een swyn, ’t welck loochend alle Godheyd. En alle vreese Gods maer houd voor enkel sotheyd. Bedienen laat den Doop en ’t Heyligh Avondmael, ’t Welck stryd met Gods gebod en onsen Heylands tael. Wel vrienden, siet dan toe die syt in Kerck

geseten, Gehoorzaamd God en quyt hier inne uw geweten.²

Ook de Middelburgse predikant Carolus Tuinman (1659-1728) was een geharnaste bestrijder van allerlei vrijgeesterij. In zijn geschriften trekt hij van leer tegen 'heillooze gruwelleeren der Vrijgeesten' en 'liegende en bedriegende vrijgeesten'. Zelfs als die vrijgeesten overleden waren, bleef hij hen achtervolgen. Dat lot trof Frederik van Leenhof getuige onderstaand 'grafschrift' ook:

*'Dit 's LEENHOFS graf.
Nu is zyn hemel hier beneen
noch boven. Niemand vraag':
waar dan? Hy heeft er geen.'*³

Dit grafschrift slaat op het door Van Leenhof in 1703 gepubliceerde traktaat *Den Hemel op Aarden* dat tot zoveel consternatie in theologische kringen in de Republiek zou leiden. De ophef was niet tot de Republiek beperkt gebleven. Von Uffenbach had er in Duitsland al het nodige over gehoord.

In onze tijd heeft Michiel Wielema al in 1999 in zijn dissertatie *Ketters en Verlichters* de nodige aandacht aan de opvattingen van Van Leenhof gegeven. Maar het is toch Jonathan Israel geweest die met zijn indrukwekkende studie over de Radicale Verlichting de hele affaire rond Van Leenhof nog eens grondig uit de doeken heeft gedaan. Volgens Israel is het onterecht dat Van Leenhof zo goed als vergeten is. Er zijn goede redenen om hem aan de vergetelheid te ontrukken.⁴

Jonathan Israel – de Radicale Verlichting

De Britse historicus Jonathan Israel (1946) publiceerde in 2001 *Radical Enlightenment*, het eerste deel van een spraakmakende studie over de Verlichting. In 2005 verscheen een Nederlandse vertaling. Het is er Israel om te doen het gangbare beeld van de Verlichting te corrigeren. Tegenover de Gematigde Verlichting plaatst hij de Radicale Verlichting. Het overwinnen van bijgeloof en onwetendheid en het bevorderen van verdraagzaamheid was het oogmerk van de Gematigde Verlichting. De Radicale Verlichting ging veel verder. Volgens Israel zijn democratie, individuele vrijheid, tolerantie en het recht afwijkende menin-

gen te verkondigen stuk voor stuk waarden die door radicale verlichters verkondigd werden.

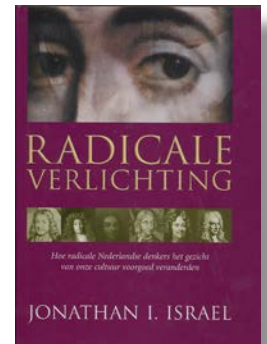
Nederland was volgens hem de bakermat van deze Radicale Verlichting en Spinoza en het spinozisme hebben in die hele ontwikkeling de hoofdrol gespeeld. Bij Spinoza zie je voor het eerst alle kernelementen van wat je de moderne, progressieve waarden van onze seculiere samenleving zou kunnen noemen. Spinoza is de eerste filosoof die democratie verbond met individuele vrijheid, gelijkheid en vrijheid van meningsuiting. In een interview in *de Groene Amsterdammer* stelt Israel onomwonden dat het absurd zou zijn om te beweren dat de kernwaarden van de moderniteit uit het christendom zijn voortgekomen. Die waarden komen volgens hem uit het spinozisme, om daar enigszins provocerend aan toe te voegen dat zelfs als het waar zou zijn dat het christendom het ultieme licht voor de mensheid is, dat dan nog steeds de christenen bij Spinoza in het krijt staan.⁵ Getuige het hierboven geciteerde grafschrift van dominee Tuinman werd hier in het begin van de achttiende eeuw heel anders over gedacht.

Frederik van Leenhof is een belangrijke speler in dit hele proces van radicale verlichting geweest. Israel gaat zelfs zover met te beweren dat 'een evenwichtige beschrijving van de Europese Radicale Verlichting niet mogelijk [is] zonder nauwkeurige aandacht voor Van Leenhof en zijn "universele filosofische religie"'.⁶ Frederik van Leenhof heeft voor veel opschudding gezorgd. Niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland. Voor een goed begrip van alle commotie is een summier schets van het denken van Benedictus de Spinoza onontbeerlijk.

God is de orde van de natuur

Dominee Tuinman had ook een grafschrift voor Spinoza geschreven. Voor Tuinman was hij de allergrootste vrijdenker en godsloochenaar. Er moet op dat graf gespuwd worden en Tuinman vindt het jammer dat zijn leer daar ook niet begraven ligt – dan zou de stank namelijk geen 'zielpest' meer veroorzaken...

We moeten er voor waken dominee Tuinman te kapittelen over zijn beperkte zienswijze. Het denken van Spinoza moet voor de meeste gere-

Radical Enlightenment, de Nederlandse vertaling uit 2005 van Jonathan Israels Radical Enlightenment. (Internet)

Baruch of Benedictus
de Spinoza, 1632-1677.
(Internet)

formeerde predikanten uiterst aanstootgevend zijn geweest. Volgens Tuinman werd de kern van het christelijk geloof op losse schroeven gezet. Spinoza's kijk op God staat namelijk mijlenver af van wat er in de Heidelberger Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis staat. Spinoza wijst de gedachte dat God zich boven en buiten de schepping bevindt, resoluut van de hand. God staat niet boven de natuurwetten, maar de wetten vormen een deel van zijn Wezen. Rampen zijn geen uitingen van Gods toorn, maar een uitdrukking van Gods wezen. Er zit geen enkele bedoeling achter. Niet alleen de wetmatigheden in de natuur zijn een deel van God, maar ook planten, dieren en mensen. God is de orde van de natuur.

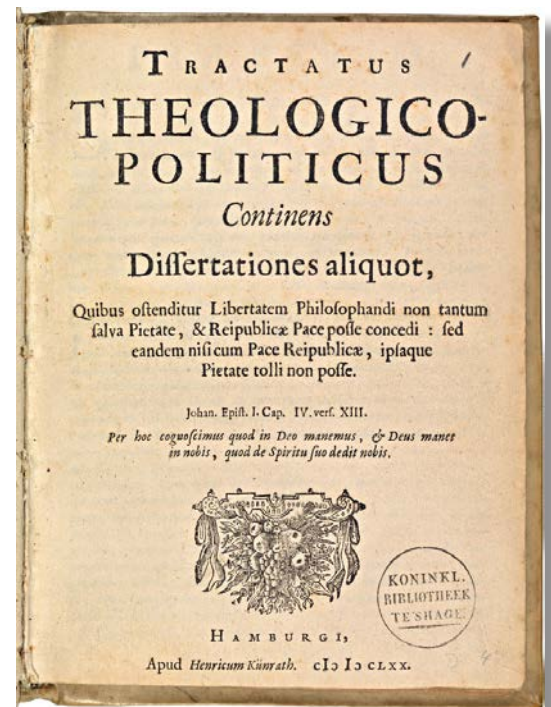
Mensen moeten leren inzien dat ze niet onafhankelijk handelende personen zijn, maar zijn opgenomen in een enorm netwerk van wetten van oorzaak en gevolg. Aangezien het totaal van al die wetmatigheden een uitvloeisel is van Gods wezen, kunnen we onszelf uiteindelijk alleen maar begrijpen vanuit God. Alleen door een goed gebruik te maken van ons verstand kunnen we dit doel bereiken.

Baruch of Benedictus de Spinoza (1632-1677) was een telg uit een geslacht van Portugese joden. Op vierentwintigjarige leeftijd was hij uit de

synagoge verbannen omdat hij zich niet stipt aan de joodse wetgeving had gehouden. Omdat hij na zijn verbanning onmogelijk handel kon blijven drijven, legde hij zich toe op het slijpen van lenzen. Vanaf die tijd ontwikkelde hij gaandeweg een eigen gedachtensysteem dat zijn uiteindelijke vorm vond in de postuum verschenen *Ethica*.

Het theologisch-politiek traktaat

De *Ethica* is een buitengewoon merkwaardig boek. Direct na verschijning werd het al verboden. Het is niet echt een gemakkelijk toegankelijk boek omdat het geheel opgebouwd is rondom definities en axioma's en het van daaruit zijn stellingen opbouwt. Verderop zullen we zien dat voor Van Leenhof enkele definities uit dit werk centraal staan. Het gaat dan om definities van de begrippen blijheid en droefheid. Een werk dat voor hem erg belangrijk is geweest, is de *Tractatus theologico-politicus*, het *Theologisch-politiek traktaat* dat in 1670 anoniem verscheen, in het Latijn. Volgens Michiel Wielema zijn er aanwijzingen dat bestudering van dit werk Van Leenhof tot een soort spinozistische bekering heeft gebracht.⁷

Het *Theologisch-politiek traktaat* uit 1670 van Spinoza. (Internet)

Een groot deel van het *Theologisch-politiek traktaat* is gewijd aan een kritisch onderzoek van de bijbel. Volgens Spinoza is de bijbel niet het vehikel om inzicht in het ware wezen van God en het ware geluk te krijgen. Een goed gebruik van ‘het natuurlijk licht’ van het verstand volstaat daarvoor. De bijbelschrijvers bedienen zich van beeldende voorstellingen. De grote massa bereikt men niet door een beroep op het verstand te doen, maar door gebruik te maken van zinnebeelden, vergelijkingen, gelijkenissen en wonderen. De persoon Jezus moet ontdaan worden van alle dogma's, die, zoals het dogma van de drie-eenheid, daar in de loop der tijden omheen geweven zijn. Jezus is niet Gods Zoon, maar de grootste en edelste onder alle mensen. De bijbelse boodschap laat zich simpel samenvatten: men moet God met een oprecht gemoed gehoorzamen door rechtvaardigheid en liefde te betrachten. Heb God lief boven alles en de naaste als u zelf. Uiteindelijk is dat de kern van alle bestaande godsdiensten. Essentieel is dat aan een ieder absolute vrijheid gegeven wordt om zelf de grondslagen van het geloof naar zijn eigen aard uit te leggen. Ieders geloof moet uit zijn daden beoordeeld worden.

‘Het geloof staat dus aan een ieder de opperste vrijheid om te filosoferen toe, zodat hij over alles kan denken wat hij maar wil zonder daarmee een misdaad te plegen; het veroordeelt slechts als ketteren en scheurmakers diegenen die meningen leren die tot weerspanningheid, haat, twist en toorn aanzetten, en houdt omgekeerd slechts voor gelovigen die tot gerechtigheid en liefde opwekken naar de mate van hun mogelijkheden en redelijke krachten.’⁸

Hij ziet er slim genoeg uit

Zowel de *Ethica* als het *Theologisch-politiek traktaat* zijn door dominee Van Leenhof intensief bestudeerd. Het denken van Spinoza moet voor hem een regelrechte eyeopener zijn geweest. Zonder dat hij ook maar één keer de naam Spinoza noemt, is diens invloed duidelijk aanwijsbaar. Het mag dan ook geen wonder heten dat hij door collega-predikanten van spinozisme werd beticht. Voor Van Leenhof begon de ellende in 1703 met de verschijning van zijn *Hemel op Aarden*. Zeven

Zacharias von Uffenbach (1683-1734), omstreeks 1715. (Uit: *Een plezierreis in de zomer van 1718*, Waanders 2017)

jaar lang heeft op kerkelijke vergaderingen deze kwestie op de agenda gestaan en voor enorme commotie weten te zorgen.

Interessant is dat de gebroeders Von Uffenbach van de gelegenheid gebruik maakten om in het voorjaar van 1710 hem een bezoek te brengen, in zijn huis aan de Stads Aa (of Grote Aa). De heren uit Duitsland waren van de kwestie op de hoogte en waren nieuwsgierig naar de man die voor zoveel beroering had gezorgd. Von Uffenbach schrijft dat hij zich ‘de woede van de hele geestelijkheid van alle provincies op de hals heeft gehaald. Op zijn minst zijn zij er op uit dat hij uit het predikambt stapt, maar de Magistraat (Zwols stadsbestuur) en de Staten van de Provincie daarentegen proberen hem vast te houden.’⁹

Tussen de regels door valt te lezen dat de heren Von Uffenbach zich enigszins verbazen over de coulante behandeling van deze ketterse dominee:

‘Enigen verzekerden mij dat hij deze week voor de laatste keer preekt, maar dat de uitdeling van het Avondmaal, het dopen van kinderen, het troosten der zieken en dat soort zaken, met uitzondering van het verkondigen van de leer, voor hem behouden blijven. Wat de bezoldiging betreft

Frederik van Leenhof woonde sinds 1704 aan het gedeelte van de Grote Aa dat tussen de (huidige) Ter Pelk-wijkstraat en de Grote Markt stroomde, in het midden van de kaart. (Uitsnede kaart van Blaeu uit 1649, collectie HCO)

Frederik van Leenhof in 1706, kopergravure door P. van Gunst naar R. Koets, achttiende eeuw. (Collectie v/h SMZ)

krijgt hij van de Magistraat in plaats van de 1000 gulden die hij kreeg 800 gulden, de Staten van Overijssel geven hem echter uit bijzondere vrijgevigheid 400 gulden jaarlijks. Daar hij voorheen van de Staten niets ontving, wordt hij er niet slechter van. Hij kan er van rondkomen omdat hij nog ongetrouwd is. (...) Of de beschuldigingen en verdachtmakingen tegen de leer van Van Leenhof onterecht zijn, laat ik in het midden. Uiteindelijk ziet hij er slim genoeg uit, hoewel in het overige zijn eruditie, voor zover ik dat in het discours kon bespeuren, helemaal zo groot niet is.¹⁰

Voordat de schijnwerper gericht gaat worden op dat spraakmakende traktaat en alle consternatie daar om heen, eerst enige biografische informatie over deze man die toch wel een slimme indruk maakte.

Een zedig, respectabel en beminlijk mens

Frederik van Leenhof werd in augustus 1647 in Middelburg geboren. Hij doorliep daar de Latijnse School (gymnasium) en ging vervolgens theologie studeren, eerst in Utrecht en daarna in Leiden. In Utrecht had hij zich niet thuis gevoeld. De theoloog Gisbert Voetius gaf daar de toon aan. Hij was een pleitbezorger van een verinnerlijking van het geloof. De christen diende zich af te keren van vermaak en weelde, zich te richten op zuivering van het dagelijkse gedrag en de zondag als een strikte rustdag beschouwen. Het aardse leven moest dienen als een voorbereiding op de eeuwigheid. In Leiden zette de meer vrijzinnige theoloog Coccejus de toon. Een belangrijk punt van geschil in die dagen was de zondagsviering. Tegenover de strenge opvatting van Voetius stelde Coccejus een aanmerkelijk vrijere zondag voor.

Na zijn studie diende Van Leenhof in enkele plaatsen als predikant. Eerst in het streng voetiaanse Zeeland, waar hij niet op z'n plaats was. Na enkele korte dienstbetrekkingen in onder meer Parijs, Leeuwarden (hofprediker) en Velsen werd hij in 1681 in Zwolle beroepen, waar men ervan overtuigd was een uiterst bekwaam predikant binnen te hebben gehaald.

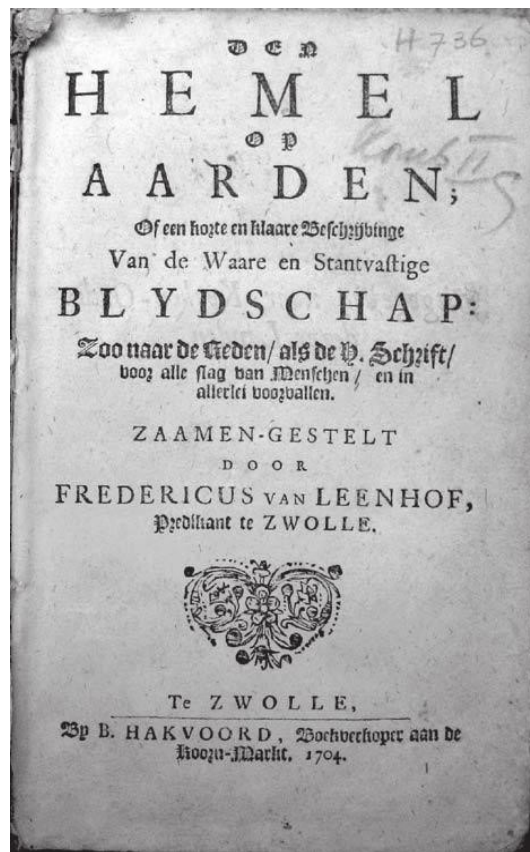
Over Van Leenhofs privéleven is weinig bekend. Uit de schaarse mededelingen over hem komt hij naar voren als een buitengewoon innemend mens. In een kort zelfportret schreef Van Leenhof dat hij graag 'in gezelschappen van vreugde lustig en met reden en behoudenis van mijn karakter' verkeerde.¹¹

Van Leenhof moet ook een vrijmoedig mens zijn geweest. Hij toonde veel moed bij het aan de kaak stellen van misstanden in kerk en samenleving. Anders dan voetiaanse predikanten was voor hem het aardse leven van grote waarde en zeker niet alleen een voorbereiding op de eeuwigheid. Muziek, bijvoorbeeld, is volgens hem aangenaam voor 'vrije verstanden' en een buitengewoon nuttig middel om blijdschap te bevorderen. Mensen mogen op gepaste wijze genieten van alle goeds dat de natuur en de samenleving te bieden heeft. Blijdschap, daar was het hem om te doen. 'Predikt elkander de blijdschap in,' moet voor hem als richtlijn voor zijn predikbeurten hebben gegolden.

Den Hemel op Aarden

Den Hemel op Aarden verscheen in 1703 bij Berend Hakvoord, boekverkoper en uitgever aan de Koornmarkt (nu Melkmarkt). Het traktaat telt 152 bladzijden en is opgedeeld in 11 hoofdstukken. Om er kennis van te nemen hoeft men er tegenwoordig niet meer voor naar een universiteitsbibliotheek te gaan. Het boek is eenvoudig via internet te raadplegen.¹² Met enige moeite is het onderhoudende betoog goed te volgen. Zoals op het titelblad staat aangegeven, beoogt het traktaat een 'korte en klare beschrijving te geven van de ware en standvastige blijdschap.'

Volgens Van Leenhof moet de ware godsdienst de mens tot het ware geluk opvoeden. Blijdschap is het ware geluk. De gelovigen kunnen al tijdens hun aardse bestaan het blijde leven der zaligen genieten. De hemel is niet een aanwijsbare plek maar meer een gemoedstoestand, een toestand van standvastige blijdschap en datzelfde geldt voor de hel. Mensen moeten in het hier en nu het geluk al grijpen. De bijbelse schilderingen van de hemelse zaligheid zijn bedoeld om de gelovigen 'een zoete inbeelding' te geven van de hemelse toe-

Titelblad van *Den Hemel op Aarden*, uitgave uit 1704 (tweede druk) door Berend Hakvoord uit Zwolle. (Internet)

stand. Langs de weg van de beelden kan de mens tot gehoorzaamheid worden gebracht. Gehoorzaamheid geeft nog geen inzicht. Dat is uitsluitend mogelijk via het verstand. Het uiteindelijke doel is dan ook de volmaking van het verstand of de geest, waardoor we ons geestelijk verheffen boven het toeval en van alles de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid leren begrijpen.

In de Bijbel is ook veelvuldig sprake van 'blijdschap', maar de inhoud die Van Leenhof er aan geeft is daar niet te vinden. Van Leenhof definieert blijdschap als een 'overgang tot een grotere volmaaktheid' en droefheid als een overgang naar minder volmaaktheid. Deze definities komen rechtstreeks uit de *Ethica* van Spinoza. Met deze begrippen als uitgangspunt prijst hij met alle mogelijke argumenten de blijdschap aan en waarschuwt hij voor de droefheid. Om zijn beweringen te onderbouwen verwijst hij naar allerlei bijbelteksten. Blijdschap

De intro van *Den Hemel op Aarden*, waarin Van Leenhof meteen al de 'Blijdschap' prijst als hoogste goed in het leven. Bron: DBNL, digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren.

'Voorreden aan den waarheids-lievenden lezer.

Ik ben, Goedgunstige Lezer, al vroeg aan 't schrijven gekomen, en heb nu en dan de Waerelt al iets mede gedeelt ter gemeene stigtinge over veelerhande zaaken.

Nu blijkt het, dat ik nog ben bepaalt geweest, om in 't licht te geven een korte Verhandeling van de Stantvastige Blijdschap, die ik in de Verklaaringe van eenige Texten mijn Gemeente heb voorgedragen, en naar ernstige aanmaaning van eenige Vrienden, onder de Drukpars heb gebragt met de naam van den Hemel op Aarden.

En dit mogt wel het laatste wezen, 't geen ik in mijn Moedertaal aan de Liefhebber van Waarheid en Deugt mede deelen zal.

Boven den Hemel kan niemand iets meer begeeren, en die 't zoo verre brengt, dat hy een Hemel op Aarden kan bezitten, behoeft zig zijn studie en arbeid niet te beklagen, en hy mag daar in wel vrylijk rusten: want hy geniet dan alles, dat een vol genoegen baart, en hem oneindig verheft boven 't geen zienlijk, en vergankelijk is.

Dezen Hemel op Aarden namentlijk begrijpt een zaalig en vergenoegt leven, daar in elk een zijn lust vind, en een eeuwige verzadiging, 't zy na 't verstand, 't zy na de verbeelding, die de Heilige Schrift doorgaans te hulpe komt.

Ik heb dit Schrift die naam gegeven; hoewel ze, dog niet in die kragt, aan meer dingen kan werden toegeeeigent: want ik zou komen van de locht spreken, daar in, als een Hemel de Vogelen sweven; en beschrijven, hoe ze ons doet leven, en welke haaren aard op de vlakte des Aardrijks is; 't geen de naam kan dragen van een Hemel op Aarden; gelijkerwijs ook, indien ik toonde, dat, gelijk de and're Planeten tot den Hemel van onzen draaykloot behooren, dat ook alzoo den Hemel is om onze aarde of Planeet. Ik zoude insgelijks de twee laatste Hoofddeelen van de Openbaaringe van Johannes, gemeenelijk van den Hemel uitgelegt, konnen brengen tot den staat der Kerke op Aarden; als 't nieuwe Jerusalem in kragt van den Hemel op Aarden zal nederdalen, en noemen 't den Hemel op Aarden.

Dog deze Verhandeling kan best dezen Tijtel voeren; om dat ze toont, dat alles, dat in de Heilige Schrift tot den Hemel der Zaligen betrokken werd, alhier aanvankelijk werd genoten van de Heilige der hooge Plaatzten, al in den Hemel gestelt in dit leven; daar in ze alle vergenoegen en stantvastige Blijdschap vinden, en al vry verre konnen vorderen in de Goddelijke gemeenschap, die den waaren Hemel uitmaakt: daar alle blijdschap en een duirzaam genoegen geschonken word.' enz.

op aarde is het hoogste goed en komt voort uit de kennis en de liefde tot God. De blijdschap is niet alleen goed voor het eigen zielenheil, maar is ook van invloed op de regering, de kerk, de handel, de scholen, de familie en zelfs het leger.

Van Leenhof gaat ook uitgebreid in op de verderfelijke invloed van de droefheid en naargeestigheid. Vooral droefgeestige predikanten moeten het ontgelden:

'Zy waanen, als Gods gezanten boven alles te zijn, en magt te hebben (...) zy zugten en steenen quansuis over 't schenden van Gods eere, als haar de menschen niet naar haare zinnelijkheid en haare droomeryen blindelijk eeren en gehoorzamen, en door uitwendig gelaat, en devotie willen ze Heiliger, dan and're geschat worden en zy gaan, zeggen ze, de boosheid der waerelt tegen. Zy agten zig 't steunzel van Gods Kerke te zijn, en zijn vol linkernije, bedrog, kuiperijen, onverzadelijke gierigheid, die de menschelijke bescheidenheid, en onverschilligheid van arme en rijke dienst te doen, al lange verzaakt hebben.'¹³ Droefgeestige mensen zijn verder eenvoudig bang te maken voor tovenarij, duivels en spoken die 's nachts door het sleutelgat kruipen.

In *Den Hemel op Aarden* worden allerlei adviezen verstrekt over de middelen die de kerk, het gezin en de school ter beschikking staan om de blijdschap te bevorderen. Ook de overheid heeft een duidelijke opdracht. Ze moet er op toezien dat in kerken niet alleen maar over hel en verdoe-men is wordt gepreekt. Ze dient verder publieke gebeurtenissen en plechtigheden die de droefheid bevorderen tegen te gaan. Doden zouden niet meer in de kerk maar 'buiten de Steden in zekere afgezonderde en eenzame plaatzen' begraven moeten worden.¹⁴

Van Leenhof wordt niet moe te benadrukken dat de godsdienst in tegenstelling tot de filosofie vooral eenvoudige dingen leert, dat ze gericht is op deugd, fatsoenlijk leven, gerustheid en blijdschap. Het zoeken naar waarheid is de taak van de filosofie. De overheid moet er op toezien dat de godsdienst niet voor geestelijke onderdrukking misbruikt wordt. Evenals Spinoza pleit Van Leenhof voor een eenvoudige algemene godsdienst,

waarin naastenliefde en gehoorzaamheid en burgerlijke wetten centraal staan.

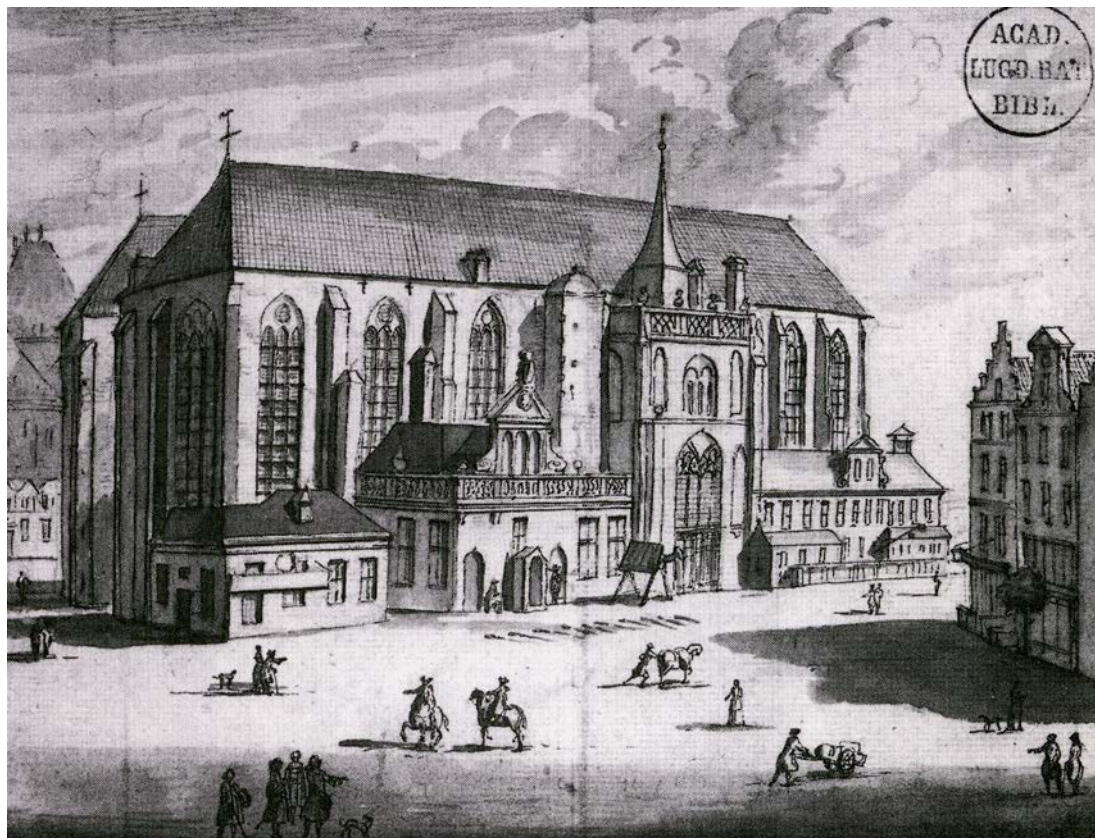
‘Maar als men de Godsdienst tot swaarhoofdigheid misbruikt, of de Menschen prangt door gebod op gebod en regel op regel, en ze slaafagtig maake aan concepten, en uitspraken, die tot de algemeene Godsdienst niet en behooren, zo komt ‘er walge, ongerustheid, dispuiten, tweedragt, veroordeling van elkanderen, verwerringen en allen boozen handel.’¹⁵

Den Hemel op Aarden in Zwolle

Van dominee Van Leenhof zijn geen preken bewaard gebleven. Toch zal Van Leenhof niet wat je noemt een ‘zware’ predikant zijn geweest. Hij had een grote hekel aan donder en bliksempreken waarin zondige gelovigen met hellestraffen gedreigd werden. Zo’n toon hoort volgens hem in ‘t geheel niet bij het ‘vreedzaam en vrolijk Evangelium’. Toch zullen zijn preken evenals zijn

geschriften aan Spinoza schatplichtig zijn geweest. Had dan niemand onder de Zwolse lezers van *Den Hemel op Aarden* of toehoorders van zijn preken door dat hier verboden boeken als de *Ethica* en het *Theologisch-politiek traktaat* zo’n grote rol speelden? Kennelijk niet. *Den Hemel op Aarden* was zonder probleem door de Zwolse boekenvisitors in orde bevonden. Beschuldigingen van spinozisme kwamen, zoals we verderop zullen zien, allemaal van buiten.

Van de Zwolse kerkgangers kon natuurlijk ook niet verwacht worden dat ze Spinoza gelezen zouden hebben en collega’s waren onvoldoende onderlegd om de spinozistische uitspraken in zijn preken of geschriften te herkennen. Wat ook een rol kan hebben gespeeld, is dat Van Leenhof een heel innemend mens moet zijn geweest. In een anoniem pamflet wordt een beeld geschetst van een zedig, respectabel, beminnelijk, vredelievend en vooral ook wereldlijk en geleerd man die zijn

De Grote Kerk in 1716, tekening door Daniel Marot. (uit: Ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*)

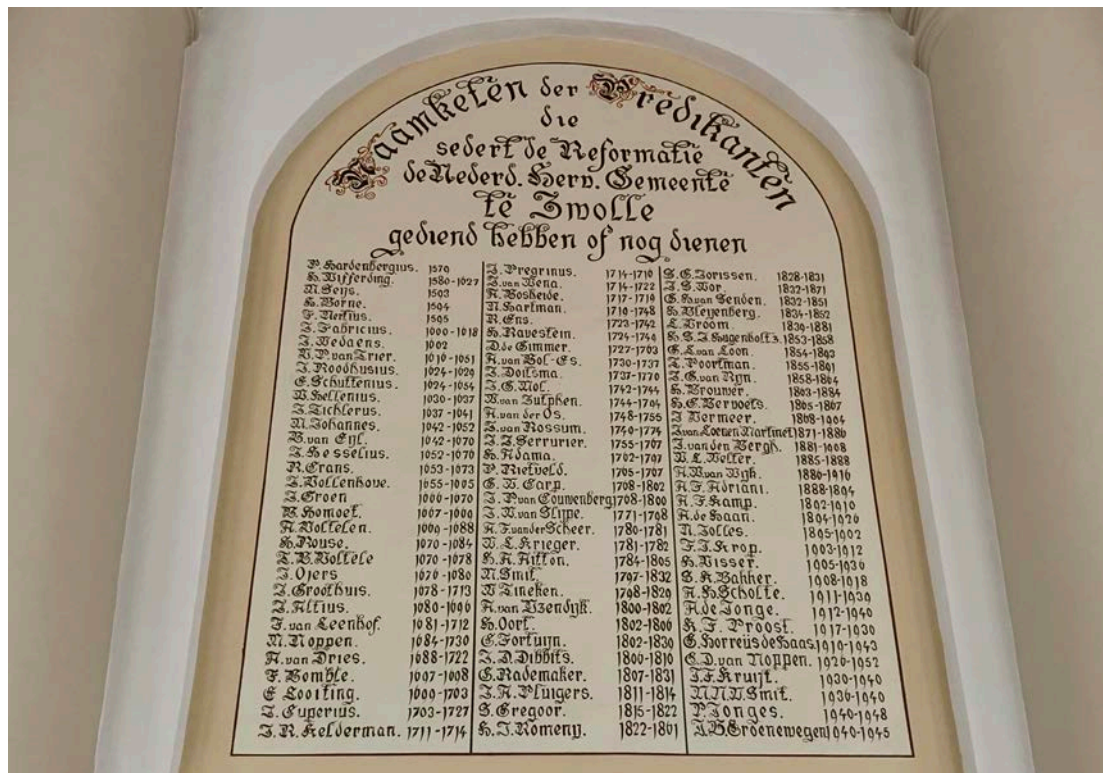
inzichten graag deelde met anderen.¹⁶ Volgens Von Uffenbach stond hij vanwege zijn humaniteit bij hoog en bij laag in hoog aanzien.¹⁷ Door de Zwolse regenten werd hij hogelijk gewaardeerd en op alle mogelijke manieren gesteund. Niet alleen omdat ze waardering voor hem hadden, maar zeker ook om haar eigen gezag te laten uitkomen.¹⁸ Van zijn kant deed Van Leenhof zijn best om de onderdanen tot gehoorzaamheid aan de overheid te brengen. Verderop zullen we zien dat toen Van Leenhof in zwaar weer terecht was gekomen en alle Nederlandse gereformeerde dominees krachtige maatregelen eisten, het Zwolse stadsbestuur en de kerkenraad hem altijd zijn blijven steunen.

Pas met de komst van dominee Kelderman naar Zwolle in 1711 verandert de situatie. Van Leenhof wordt dan uitgesloten van deelname aan het Avondmaal. Of deze strafmaatregel hem echt geraakt heeft is de vraag, getuige zijn uitspraak dat 'ik weet dat niemand ontnemen kan mijn Hemel op Aarde.'

Een slepende kwestie

Toen de kwestie rond Frederik van Leenhof escaleerde, kwamen de stad Zwolle en de Staten van Overijssel lijnrecht tegenover de andere provincies van de Republiek te staan. Het conflict zou zich tot een regelrechte loopgravenoorlog ontwikkelen. Het begon ermee dat er van verschillende kanten de nodige kritiek kwam op Van Leenhofs traktaat. Van Leenhof probeerde de zaak te sussen, maar het bleef rommelen. Om de zaak definitief te regelen begon in het voorjaar van 1704 de Zwolse kerkenraad samen met Van Leenhof aan het formuleren van een reeks *Artikelen van Satisfactie* (genoegdoening). Er werd een kleine commissie ingesteld om Spinoza's teksten met die van Van Leenhof te vergelijken. De kerkenraad maakte zich er niet met een Jantje van Leiden af. In de deftige consistoriekamer werd gedurende enkele maanden bijna alleen nog over Spinoza gesproken.

Van Leenhof wist zijn collega's ervan te overtuigen dat er een onderscheid moest worden

De lijst van Zwolse prebendarijën van 1579 tot 1945, op de muur van de consistoriekamer in de Grote Kerk. Frederik van Leenhof is de zevende van onderen in de linker kolom. (Foto particulier)

gemaakt tussen de definities en waarheden die Spinoza heeft ontdekt en de eigen mening van Spinoza zelf, het eigenlijk atheïstische spinozisme. Van die definities en waarheden mag je best gebruik maken. Je kunt dan denken aan definities die hij geformuleerd heeft.¹⁹ Zodra een waarheid (bijvoorbeeld een definitie) eenmaal ontdekt is, gaat die deel uitmaken van het bestand van menselijke kennis en mag er dus vrijelijk gebruik van worden gemaakt.

Van Leenhof werd overigens wel gedwongen te erkennen dat hij bij het schrijven van zijn *Hemel op Aarden* 'te inadvervent (ondoordacht) en onvoorzigtig' was geweest in zijn woordkeus en dat hij zo onverstandig was geweest veel uitdrukkingen van Spinoza te gebruiken, waardoor hij de indruk had gewekt het met Spinoza eens te zijn. Op de eerste zondag in november 1704 werd in de drie grote Zwolse kerken afgekondigd 'dat Dominee Van Leenhof aan de kerkeraad satisfactie heeft gegeven en zig gezuivert van heterodoxie en Spinosistische gevoelens.' Van Leenhof werd weer als orthodox en rechtzinnig verklaard.²⁰ Voor de goede orde: alleen in Zwolle. De rest van kerkelijk Nederland begreep namelijk niets van wat daar in Zwolle gebeurde.

Mochten de Zwolse kerkenraad en de regenten namelijk gedacht hebben dat met deze artikelen de zaak als gesloten beschouwd kon worden, dan moeten ze wel erg teleurgesteld zijn geweest door reacties van buitenaf. De kritiek kwam er op neer dat Van Leenhof veel te coulant behandeld was. Geëist werd nu dat hij de opvattingen van Spinoza expliciet diende af te wijzen. Hij moest door het stof. Het synodebestuur stelde samen met de classis Zwolle een lijst met aanvullende punten op. Van Leenhof zou moeten verklaren dat hemel en hel werkelijk bestaande plaatsen zijn en geen gemoedstoestanden zoals hij in zijn traktaat had beweerd. In de andere provincies waren predikanten en synodes niet bereid de Zwolse oplossing te accepteren. De opwindning nam alleen maar toe, de ene na de andere kritische publicatie zag het licht met als enig resultaat dat men in Zwolle en de Overijsselse Staten de hakken in het zand zette.²¹

Het was niet alleen de inhoud, maar ook de toon waarop de kritiek geuit werd, waaraan men

zich in Zwolle en de Overijsselse Staten ergerde. Waar bemoeide men zich eigenlijk mee? De kerkelijke procedures werden door de magistraat dan ook voortdurend doorkruist tot 'maintain van de souvereiniteit en het hoge gezagh van d'overigheid [overheid]'. Men voelde zich diep gekrenkt in hun waardigheid.²² De Gedeputeerde Staten van Overijssel rechtvaardigden hun handelwijze door uit te leggen dat hun eigen synode herhaaldelijk had verzocht Van Leenhofs boeken te verbieden, maar dat zij er tot dan toe de voorkeur aan hadden gegeven dat niet te doen 'uyt vreeze dat sulks maer meerdere aanleidinge tot het lesen der selve soude geven.'²³ Oftewel: je kunt maar beter geen slapende honden wakker maken.

Verdraagzaamheid

Een van de vele predikanten die van leer trok tegen Van Leenhof was Franciscus Burmannus (1671-1719). Deze predikant uit Enkhuizen was bang dat Spinoza's denkbeelden zich snel zouden verspreiden in de Nederlanden en dat als dat zo doorging de Republiek aan de rand van een godsdienstige, morele en sociale ondergang zou brengen. Maatregelen tegen Van Leenhof waren volgens hem dan ook onvermijdelijk. Wat de opvattingen van Spinoza zo gevaarlijk maakten, was dat Spinoza het gewaagd had het bestaan te ontkennen van 'geesten, van engelen, van Opstandinge, van oordeel, van eeuwig Leven.' Maar waar Burmannus zich interessant genoeg nog het meest aan stoorde, was dat Van Leenhof in navolging van Spinoza het verderfelijke principe van verdraagzaamheid huldigde.²⁴ 'Veragt niemand om zijn Godsdienst, als hij er door vreedzaam leeft,' had Van Leenhof in zijn *Hemel op Aarden* geschreven.²⁵ Net als Spinoza in zijn *Theologisch-politiek traktaat* pleitte hij voor de vrijheid van denken. De wetten van de staat moeten erop gericht zijn het de mensen mogelijk te maken om volgens de rede te leven. Grote waarde moet worden toegekend aan maatschappelijke rust en stabiliteit. In een dergelijke samenleving zouden religies dan ook dezelfde rechten moeten hebben. Volgens Burmannus en zijn rechtzinnige collega's was dat een volstrekt ketterse gedachte. Wat kon erger zijn dan dat de wereldlijke autoriteiten

aan iedereen vrijheid van denken en vrijheid van meningsuiting zouden toestaan. Volgens de gangbare gereformeerde opvatting was bescherming van de ware religie de taak van de staat. De Gereformeerde Kerk was niet de staatsgodsdienst, maar wel degelijk de bevoorrechte kerk.

Problemen met attestaties

Door Van Leenhof uit de wind te houden, gingen de gereformeerde kerken in de andere gewesten zich steeds meer ergeren aan de handelwijze van Zwolle en de Overijsselse Staten. Tekenend voor de verziekte verhoudingen was de behandeling van nieuwe kerkleden uit Zwolle. Als een gemeentelid uit Zwolle naar een andere stad verhuisde, kon die op een kritische ontvangst rekenen.

Het was gebruikelijk dat gemeenteleden bij verhuizing een zogenaamde attestatie meekregen, met daarin zakelijke gegevens en het verzoek het nieuwe lid passende pastorale zorg te bieden. Om druk op Zwolle uit te oefenen werden steeds vaker Zwolse attestaties geweigerd. Er vonden ook allerlei vreemde gesprekken plaats. Een nieuw ingekomen deed er verstandig aan luid en duidelijk te verklaren dat hij of zij een grondige afkeer had van de afschuwelijke ideeën van Van Leenhof. Vaak hadden de nieuwe kerkleden geen flauw idee waar het eigenlijk om ging. Toen bijvoorbeeld in 1712 de Zwolse Jannetje Bruynvis met een attestatie in Den Haag arriveerde, moest de predikant haar eerst uitleggen wat 'de gronden (waren) waarop Frederik Van Leenhof zijn boekje genaamd "de Hemel op Aarden" hadden gebout', voordat hij kon bevestigen dat zij 'de stellingen van harte verklaarde te verfoeijen'.²⁶

De afloop

In maart 1709 was er een kentering. De Staten van Overijssel waren bereid om een algemeen verbod op Van Leenhofs teksten af te kondigen. Hij zou zichzelf geheel moeten zuiveren van de verdinking van spinozisme. Na steeds maar weer kerkelijke procedures te stremmen of te blokkeren, gaf Zwolle zich dan uiteindelijk toch gewonnen. Van Van Leenhof werd verwacht dat hij de aanvullende *Artikelen van Satisfactie* zou onderschrijven. In datzelfde jaar moest Van Leenhof ook nog voor

de synode in Deventer verschijnen. In zijn eentje stond hij daar voor een geërgerde en bijzonder vijandige vergadering. Hij hield daar voet bij stuk. Hij zou nooit 'Spinosisme geleert of gedogmatiseerd' hebben.²⁷ Het mocht niet baten. Zijn boeken werden in totaliteit verboden. Er werd op aangedrongen dat hij uit z'n ambt gezet zou worden. De Zwolse magistraat bleef halsstarrig weigeren aan dat verzoek gehoor te geven.

Pas in 1710 werd een oplossing gevonden waaraan het stadbestuur zonder gezichtsverlies kon meewerken. De Overijsselse Staten gaven Zwolle een subsidie voor het benoemen van een nieuwe predikant. Van Leenhof werd tegelijk in het oor gefluisterd zelf ontslag aan te vragen. Tot woede van de Gereformeerde Kerk en de hele Republiek bleven de burgemeesters en de kerkenraad nog steeds achter hem staan. Hij kreeg gewoon betaald en hij kreeg een uitstekend pensioen toegekend en mocht blijven deelnemen aan de avondmaalsviering. Hij bleef in de Grote Kerk recht hebben op de bank die voor de predikanten van de stad gereserveerd was. Hij bleef kortom een gerespecteerd persoon.

Zo heeft in Zwolle dus een in 1703 al 'ontmaskerd' en kort daarop door alle vergaderingen veroordeelde spinozist toch kans gezien om nog een aantal jaren op de preekstoel actief te zijn – een bijzondere, voor zover bekend unieke situatie, niet alleen in de Republiek maar ook in de Europese verhoudingen.²⁸ Pas op 1 januari 1711 hield Van Leenhof zijn officiële afscheidspreek. Na zijn overlijden op 13 oktober 1712 werd hij in de Grote Kerk te Zwolle begraven.²⁹

Het overlijden van Frederik van Leenhof in 1712 betekende geenszins het einde van alle opwinding. In Duitsland en de Baltische landen was veel belangstelling voor alle commotie rond deze eigenzinnige Zwolse predikant, wat volgens Jonathan Israel zou bijdragen aan een verdere verspreiding van spinozisme en radicaal denken in de achttiende eeuw.

Een centrum van spinozisme in de Republiek
Frederik van Leenhof was in Zwolle niet de enige die in het begin van de achttiende eeuw in de

ban was geraakt van het radicale denken van de 'godloochenaar' en 'atheïst' Spinoza. Zo had je bijvoorbeeld de voorzanger en catechiseermeester Berend Hakvoord (1660-1730), die een boekenzaak en uitgeverij had aan de Koornmarkt. Hij was de auteur van *De Schole van Christus*. Deze Hakvoord was door de Zwolse kerkenraad van spinozisme beschuldigd. Dan had je ook nog de chirurgijn Hendrik Smeeks (1654-1721), die zijn filosofische ideeën in een roman getiteld *Beschrijvinge van het magtig Koninkrijk Krinke Kermes* had neergelegd. De kerkenraad achtte de geest van Spinoza in dit boek eveneens duidelijk aanwijsbaar. Volgens Jonathan Israel was Zwolle een van de voornaamste centra van spinozisme in de Republiek.³⁰

Dat Van Leenhof en de andere spinozisten in Zwolle onderbelicht zijn geweest zoals Israel beweert, is slechts ten dele waar. Michiel Wielema had in zijn dissertatie uit 1999 over spinozistische denkers al uitdrukkelijk op het belang van Van Leenhof attent gemaakt. In zijn dissertatie kondigde hij een uitvoerig verslag van de hele affaire rond van Van Leenhof aan in zijn boek *Frederik van Leenhof en zijn 'Hemel op Aarden'* (1703). *Spinozisme en Spinoza-kritiek in de vroege Verlichting*. Dit boek zou ook een geannoteerde editie bevatten van Den Hemel op Aarden.³¹ Helaas heeft Wielema dit interessante project niet kunnen afronden. In januari 2018 is hij overleden. Gelukkig zijn een aantal hoofdstukken die hij voltooid had op internet geplaatst.³² Hopelijk komt er ooit toch nog eens een heruitgave van *Den Hemel op Aarden*. Het is een onderhoudende tekst. Niet alleen die tekst verdient aandacht – ook dat er in Zwolle aan het eind van zeventiende en het begin van de achttiende eeuw van die interessante mensen als Van Leenhof, Hakvoord en Smeeks woonden en werkten. Was de huur van de consistoriekamer in de voormalige Grote Kerk niet zo prijzig, dan zou dat uiteraard de aangewezen plek zijn om met een studiegroep deze Zwolse radicalen te bestuderen.

Titelblad van het imaginaire reisverhaal *Krinke Kesmes* uit 1708, geschreven door de Zwolse chirurgijn Hendrik Smeeks. Het is het overlevingsverhaal van de twaalfjarige jongen El-ho, die op een onbewoond eiland strandt, maar zichzelf in leven houdt mede dankzij een onwankelbaar geloof in God. Een van de lessen die dit verhaal leert is dat autoriteiten – vorsten, regeringen, staatslieden, kerken, dominees – niet bang zouden moeten zijn om burgers hun vrijheid te geven op religieus, politiek en maatschappelijk gebied. Een redelijk denkende persoon, zoals hoofdpersoon El-ho, gedraagt zich toch wel verantwoordelijk. (Internet)

Literatuur

- Hartmans, R. 'Jonathan Israel. Alle moderne waarden komen van Spinoza.' In: *Groene Amsterdammer* nr. 23 (8 juni 2007).
- Israel, Jonathan I. (2005). *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*. Franeker: Van Wijnen.
- Jooe, S. de (2010). "'Duister en met reden verdagt' Berend Hakvoord (ca. 1660-1730) en De schole van Christus'. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. 33 (2010).
- Leenhof, Frederik van (1703). *Den Hemel op Aarden, of een verhandeling van de waare en stantvastige blydschap*. Zwolle: B. Hakvoord. (http://www.dbnl.org/tekst/leen019heme01_01/)
- Otten, J. (1996) 'Schone kunst en vieze huizen. Het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle gedurende 2 tot 5 mei 1710.' In: *Zwols Historisch Tijdschrift* 13 nr. 3, p. 86-93.
- Rietema, L.J., (1980) 'Rondom dominee Frederik van Leenhof' in: *IJsselakademie* 6 i,12; ii, 10.
- Spinoza (1997) *Theologisch-Politiek Traktaat* (Uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Streng, J.C. (1997). 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*. Hilversum: Verloren.
- Streng, J.C. (2004). *Zwols biografisch woordenboek. Een draagbaar mausoleum*. Hilversum: Verloren.
- Wielema, M.R. (1999) *Ketters en verlichters. De invloed van het Spinozisme en Wolffianisme op de Verlichting in Gereformeerd Nederland*. Academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Wielema, M. (2002). 'Frederik van Leenhof, een radicale spinozist?' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. 25, pag. 13-19.
- Wielema, M.R. (z.j) Hoofdstukken 2,3 en 4 van een onvoltooide studie over Frederik van Leenhof. www.academia.edu.

Noten

1. Otten 88
2. Rietema, Rondom
3. Streng (2004) 164
4. Israel 441
5. Hartmans, Groene Amsterdammer
6. Israel 441
7. Wielema (1999) 41
8. Spinoza 333
9. Otten 92
10. Otten 92
11. Streng (2002) 164
12. https://www.dbnl.org/tekst/leen019heme01_01_01/leen09heme01_01_0012.php
13. Van Leenhof 52-53
14. Van Leenhof 111
15. Van Leenhof 98
16. Wielema Hoofdstuk 2, noten 58-59
17. Otten 91
18. Wielema Hoofdstuk 2, noten 69-70
19. Wielema (2002) 18
20. Israel 453
21. Israel 453
22. Streng 136
23. Israel 485
24. Israel 454
25. Van Leenhof 115
26. Israel 463
27. Israel 463
28. Wielema (1999) 65
29. Wielema Hoofdstuk 2, noot 96
30. Israel 453
31. Wielema (1999) 69
32. Hoofdstukken 2,3 en 4 van een onvoltooide studie over Frederik van Leenhof zijn op www.academia.edu geplaatst

De consistoriekamer van de Grote Kerk. De consistoriekamer werd tussen 1686 en 1688 gebouwd, in plaats van de in 1669 door de bliksem getroffen en vervolgens in 1682 definitief ingestorte toren van de kerk, die meer dan honderdtien meter hoog was. Boven de haard hangt het schilderij van de vijf predikanten van Hendrick ten Oever, destijds speciaal vervaardigd voor de nieuwe consistoriekamer. (Internet)

Troostwijk rijwielen

Theo de Kogel

In het midden van de vorige eeuw, grofweg de jaren dertig tot en met vijftig, was de fietsverkoop net als de overige detailhandel nog heel kleinschalig georganiseerd. Er waren veel relatief kleine fietswinkels en veel kleine grossiers die deze winkels bevoorraadden. In Zwolle waren er in deze jaren wel vijf tot zeven fietsgrossiers, tegenwoordig is er nog maar één, de firma Kruitbosch. De fietsgrossiers verkochten behalve rijwielonderdelen meestal ook complete fietsen van een eigen merk. Deze fietsen werden uit losse onderdelen in elkaar gezet en van een eigen merk voorzien (balhoofdplaatje en/of transfer, een plakplaatje). Op die manier konden ze in perioden waarin de handel wat slap was, zoals in de winter, personeel aan het werk houden en ook een deel van de lucratieve fietsenmarkt benutten. Voorbeelden van fietsmerken van fietsgrossiers in Zwolle zijn 'Hareca', vernoemd naar de eigenaar Hartog Caneel, 'Baving' van H.G.A. Ackmann, 'Zeelandia' van de firma Van Eijsselsteijn en 'Arsenal' van de firma Burgert. Ook individuele

Fraai emaille bord van Barzoi rijwielen, eind jaren dertig. (Collectie auteur)

rijwielhandelaren maakten soms een eigen merk fiets. Al met al heeft Zwolle de afgelopen honderd jaar zo'n twintig lokale merken gekend.¹ Een aantal van deze grossiers probeerde niet alleen op de regionale markt, maar ook op de landelijke markt een rol te spelen. Uit Zwolle is Ackmann, de opvolger van Klaas Baving, daarvan een goed voorbeeld. Dit bedrijf had in het hele land agenten.²

Dit artikel gaat over een van deze grossiers, de firma Is. Troostwijk. Troostwijk voerde onder meer het merk 'Barzoi'. Dit merk had een redelijk marktaandeel in de omgeving van Zwolle, zoals blijkt uit een onderzoek van Sjoerd ter Burg. Hij analyseerde een groot aantal in de oorlog afgegeven vrijstellingen voor het inleveren van fietsen in de gemeente Avereest. Op de vrijstellingsformulieren was het merk van de fiets vermeld. Van ruim 1000 aanvragen met in totaal ca. 200 merken waren er 15 van het merk Barzoi (het merk dat het meest was opgegeven was Veen, 161 keer).³

Isidore Troostwijk

Mozes Troostwijk, geboren op 6 juli 1847 in Leeuwarden, had een koper- en blikslagerij in Zwolle op het adres Grote Kerkplein 10. Hij was getrouwd met Catharina Polak (geboren 25 mei 1857). Ze kregen zes zoons: Arthur Mozes, Marcus (die al op vierjarige leeftijd overleed), Abraham, Jozeph, Isidore Mozes en Andries.

Van deze kinderen begon Isidore Mozes (14 april 1887-2 juni 1934) in 1921 een groothandel in rijwielen en onderdelen op het adres Korte Kamperstraat 16. Begin jaren dertig verhuisde het bedrijf naar Eekwal 59. Isidore zelf woonde evenals zijn moeder op Eekwal 28, zijn vader was al in 1914 overleden. Net als andere grossiers ging hij ook fietsen van eigen merk verkopen. Begin 1934 zien we een advertentie waarin 'Maunico'

baar werd na intern familieberaad besloten om het bedrijf niet op te heffen maar, met behoud van Isidore's naam, voort te zetten. De moeder van Isidore, Catharina Troostwijk-Polak, werd eigenaar en zette het in oktober 1934 voort onder de nieuwe naam firma Is. Troostwijk. Haar zoon Arthur werd gevolmachtigd om de zaak te drijven.

Arthur Troostwijk

Arthur Troostwijk werd als eerste zoon van Mozes Troostwijk en Catharina Polak geboren op 30 januari 1879. Hij trouwde in 1905 met Doortje van Essen. In dat jaar begon hij onder de naam Firma Arthur Troostwijk ook een eigen bedrijf, een groothandel in emaille, huishoudelijke- verlichtings- en verwarmingsartikelen. Zijn bedrijf groeide uit tot een zaak van landelijke betekenis.

Isidore Troostwijk (links) samen met zijn broer Abraham en neefje Maurits omstreeks 1910. (Collectie Van der Heijden/Troostwijk)

Arthur Troostwijk, 1879-1960. (Collectie Van der Heijden/Troostwijk)

en 'Is.t.Z' rijwielen worden aangeboden. Net als veel andere grossiers en rijwielhandelaren verzor hij merknamen die een samenvoeging waren van voorletters van familienamen. Is.t.Z is een afkorting van Isidore Troostwijk Zwolle. De naam Maunico is een samenvoeging van de roepnamen van de twee zoons van zijn broer Andries, Maurits Nathan en Nathan. Nathan had als roepnaam Nico.⁴

Isidore overleed op 2 juni 1934 op nog vrij jonge, 47-jarige, leeftijd. Dat was ongetwijfeld een forse klap voor de familie Troostwijk. Blijk-

Transfer (plaklaatje) voor Maunico rijwielen, deze werd aangebracht op de framebuis. (Collectie auteur)

Advertentie voor carbidlampen van de firma Arthur Troostwijk in het Nieuwsblad van het Noorden van 25 september 1917. (Delpher)

Advertenties van dit bedrijf komen we niet alleen in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (verder: *Zwolsche Courant*) tegen, maar ook in andere regionale en landelijke bladen zoals de *Provinciale Zeeuwsche Courant*, het *Nieuwsblad van het Noorden* en de *Telegraaf*.

Arthur was maatschappelijk zeer actief, zowel in de politiek als in de Joodse gemeenschap. In de politiek was hij actief in de Vrijheidsbond. Deze liberale partij ontstond in 1921 uit een fusie van een aantal kleinere liberale partijen en heeft tot 1937 met een aantal zetels in de Tweede Kamer gezeten. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van mei 1923 stond Arthur als vierde op de kieslijst van de Vrijheidsbond. Door een stevige lobby binnen de Joodse gemeenschap om op Arthur te stemmen eindigde hij met 204 stemmen als tweede na de eerste man, L.E. Eerkes, die 602

De politieke carrière van Arthur Troostwijk in twee advertenties uit de *Zwolsche Courant*, een oproep met stemadvies voor Joodse kiezers van 23 mei 1923 en een (tevergeefse) oproep van 18 mei 1935 om op de kandidaten van de Vrijheidsbond te stemmen. (Delpher)

Joodsche Kiesgerechtigden.
 Met aandrang verzoeken wij U Uw stem uit te brengen op den Heer
Arthur Troostwijk,
 No. 4 van de lijst van den Vrijheidsbond.
 In zijn hoedanigheid als Voorzitter der Ned. Isr. Gemeente kunt U overtuigd zijn, dat, waar het noodig mocht blijken, Uwe belangen op de beste wijze behartigd worden.
VELE JOODSCHE KIEZERS.

stemmen kreeg. De Vrijheidsbond won maar één zetel en Arthur werd dus niet gekozen. In 1927 stond Arthur weer op de kieslijst. Dit keer kreeg de partij twee zetels en Arthur kwam samen met Eerkes in de gemeenteraad. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1931 stond hij weer op de kandidatenlijst van de Vrijheidsbond. Dit keer als tweede kandidaat na H.G.C. Treep. De partij kreeg echter slechts één zetel en verloor er dus één. Maar Arthur kon in de gemeenteraad blijven omdat Treep wethouder werd. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1935 verloor de Vrijheidsbond echter zijn enige zetel en keerde Arthur niet terug in de gemeenteraad (POZC 20 juni 1935). Een oproep voor de verkiezingen in de *Zwolsche Courant* om op Treep en Troostwijk te stemmen, had niet mogen baten.

Arthur was van de jaren twintig tot 1943 ook voorzitter van de Joodse gemeente in Zwolle. In juni 1927 werd hij benoemd tot lid namens Overijssel van de Centrale Commissie van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap.

Na de dood van zijn broer Isidore in juni 1934 veranderde er veel. Arthur kreeg toen ook, zoals boven opgemerkt, de rijwielgroothandel van zijn

Kiezers van Zwolle
Steunt den Vrijheidsbond
 Hij gaf U reeds veel, o. a.:
 In Treep een bekwaam Wethouder
 In Troostwijk een kundig Raadslid
 Brengt hun zetels niet in gevaar!
 Helpt mee door Uw stem om de **LIBERALE** fractie in den Raad te vergrooten, en haar invloed te versterken.
 Dan werkt gij mee aan **werkelijk** **ALGEMEEN ZWOLSCH BELANG**
Stemt op 19 Juni 1935 op de lijst van den
VRIJHEIDSBOND

De Jufferenwal omstreeks 1950. Het hoge pand rechts was het bedrijfspand van de firma Arthur Troostwijk. (Foto Henneke, collectie HCO)

Balhoofdplaatje van het fietsmerk Schot, met het Zwolse stadswapen. (Collectie auteur)

overleden broer te managen. Hij pakte de zaken meteen flink aan en maakte plannen voor uitbreiding van beide bedrijven. In november 1934 verhuisde hij zijn bedrijf in huishoudelijke artikelen van de Voorstraat 29/31 naar de Jufferenwal 17. Een veel groter pand, waar hij ruimte had voor uitbreiding.

De uitbreiding van de rijwielgroothandel werd gerealiseerd door in oktober 1935 de rijwielgroothandel van Roelof Dijkstra met de merken 'Barzoi' en 'Schot' aan te kopen. Arthur verhuisde vervolgens de rijwielgroothandel van de Eekwal 59 naar het vrijgekomen pand in de Voorstraat 29/31.

Over het hoe en waarom van deze overname kunnen we alleen maar gissen. Het is goed mogelijk dat er al een zakelijke relatie tussen Arthur en Roelof bestond. Roelof Dijkstra had namelijk voor zijn bedrijf zowel emaille borden als carbidlampen laten maken met de merknaam 'Barzoi' er op. Arthur had op een paar honderd meter afstand een groothandel in deze artikelen, dus het is heel goed mogelijk dat Dijkstra deze borden en lampen

bij Arthur Troostwijk heeft besteld. Dit ondanks het feit dat Isidore, de broer van Arthur, toen een concurrerend grossiersbedrijf in fietsen had. Waarschijnlijk zag Arthur met de aankoop van het bedrijf van Dijkstra ook goede groeimogelijkheden, omdat Dijkstra met zijn merk Barzoi ook op de landelijke markt actief was.

Eind jaren dertig ging Arthur de merken Barzoi en Schot verder promoten. We zien fraaier vormgegeven advertenties en hij kwam ook met

BARZOI Zoo'n sierlijke,
lichtlopende **BARZOI**

dat moet het rijwiel zijn, dat U straks gaat aanschaffen.
Tot in alle onderdeelen keurig verzorgd en betrouwbaar onder alle omstandigheden.

Prijzen vanaf **f 38.-**

Agenten voor ZWOLLE:
H. DIJKSLAG, Thomas a Kempisstr. 54
G. DE GROOT, Holtenbroekerweg 105
J. ZIELEMAN, Assendorperstraat 211

DE ARISTOCRAAT
ONDER DE RIJWIELEN

Advertentie uit de Zwolse Courant van 31 maart 1939. (Delpher)

De prijzen van Is.T.Z., Schot en Maunico rijwielen uit de prijs-courant 1939/40 van de firma Is. Troostwijk. (Collectie auteur)

Prijzen van Rijwielen										
Is. T. Z., SCHOT en MAUNICO										
No.	MODEL		Uitv. A met vrij-wiel en bandrem		Uitv. B. met B. W. remnaaf		Uitv. C. met Novo remnaaf		Uitv. D. met Torpedo remnaaf	
			Particu-lier	Handel	Particu-lier	Handel	Particu-lier	Handel	Particu-lier	Handel
1756	Heeren	} POPULAIR Uitvoering als „Barzoi Populair”	38.—	26.60	41.—	28.70	41.—	28.70	43.—	30.10
1756a	Dames		38.75	27.10	41.75	29.20	41.75	29.20	43.75	30.60
1756b	Jongens		35.—	24.50	38.—	26.60				
1756c	Meisjes		35.—	24.50	38.—	26.60				
1757	Heeren	} STANDAARD Uitvoering als „Barzoi Standaard”	46.50	31.55	49.—	34.30	49.—	34.30	51.50	36.05
1757a	Dames		47.25	32.05	49.75	34.80	49.75	34.80	52.25	36.55
1757b	Dienst		48.50	33.95	50.50	35.35	50.50	35.35	53.—	37.10
1757c	Transport		56.50	39.55	(Met vast tandwiel)				62.50	43.75
1758	Heeren	} SUPERBE Uitvoering als „Bazoi Superbe”	51.50	36.05	53.50	37.45	53.50	37.45	56.—	39.20
1758a	Dames		52.25	36.55	54.25	37.95	54.25	37.95	56.75	39.70
1758b	Dienst		52.50	36.75	54.50	38.15	54.50	38.15	57.50	40.25
1758c	Transport		60.—	42.—	(Met vast tandwiel)				66.—	46.20

een nieuw emaille bord met het logo van Barzoi, dat geregistreerd was bij het merkenbureau. Ook werd er een affiche gemaakt. Hij verkocht behalve Barzoi en Schot fietsen ook goedkopere fietsen met de merknamen Maunico, Is.t.Z, Taxi en Kauch.

De oorlogsperiode

De oorlog was voor de Joodse familie Troostwijk een zeer moeilijke periode, vanwege eerst alle anti-Joodse maatregelen en vanaf 1942 de Jodenvervolgung. De geboden en verboden waar Joodse burgers aan onderworpen werden, werden vanaf 1941 steeds rigouzeuzer.

Toch zien we in het handelsregister dat Arthur in april 1941 voor zowel zijn groothandel in huishoudelijke artikelen als zijn rijwielgroothandel nog nieuwe procuratiehouders benoemde. Voor zijn groothandel in huishoudelijke artikelen was dit een driemanschap; zijn twee zoons Maurits (geboren op 11 februari 1906) en Menno (geboren op 13 april 1909), en – geen familie – Gijsbert Schinkel (geboren 9 september 1900). Zijn twee zoons kregen daarbij meer volmachten dan Schin-

kel. Voor zijn rijwielgroothandel werden niet zijn zoons, maar Levie Anholt (geboren 13 juni 1906) benoemd als procuratiehouder. Levie kreeg de

Arthur Troostwijk met zijn kleinzoon Ad (geb. 1938) omstreeks 1940. (Collectie Van der Heijden/Troostwijk)

bevoegdheid om alle handelingen te verrichten, behalve het opnemen van geld. Zijn aanstelling zou echter maar van korte duur zijn.

Op 13 december 1941 overleed moeder Troostwijk-Polak. Meteen daarna, op 17 december, zien we in het handelsregister van beide bedrijven dat er, in het kader van de 'Verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven', een bewindvoerder ('Verwaltungstreuhandler') werd benoemd. De pas door Arthur benoemde procuratiehouders werden ontslagen. Levie Anholt werd een goed jaar later, op 31 januari 1943, omgebracht in Auschwitz, Menno Troostwijk op 13 maart 1943 in Sobibor. Zijn oudere broer Maurits overleefde de oorlog.

Voor de rijwielgroothandel werd de Duitser Fritz May de bewindvoerder. In 1944 werd deze Fritz May opgevolgd door F. Bodenbach. Voor de groothandel in emaille, huishoudelijke, verlichtings- en verwarmingsartikelen werd Herbert Ernst benoemd als bewindvoerder, later opgevolgd door Carl Ortman. Deze laatste was onder meer ook bewindvoerder van de fietsfabrikanten Maxwell (Amsterdam), Magneet (Weesp) en fietsgrossier Tesor van Moos Polak in Deventer.⁵

Arthur Troostwijk N.V.

Groothandel huishoudelijke artikelen
ZWOLLE, JUFFERENWAL 17

•

Wij zoeken voor spoedige indiensttreding een

**ALLROUND
VERTEGENWOORDIGER**

voor één van onze rayons in het
noorden des lands.

Uitvoerige schriftelijke sollicitaties
aan bovenstaand adres.

Advertentie in de Friese Koerier van 11 mei 1968.
(Delpher)

RIJWIELEN EN ONDERDEELLEN

Fa. Is. Troostwijk

ZWOLLE, 28 Sept. 1944.
VOORSTRAAT 29

den Heer G.J. Pijnappel
Luttenberg.

Mijnheer,

In het bezit van Uw bestelling deelen wij U mede dat verschillende door U genoemde artikelen niet in voorraad zijn of niet verkocht mogen worden. Voorts is er geen vervoergelegenheid, zoodat U zelf moet komen of iemand moet sturen om het goed te halen.

Wat de bandenbons betreft, zoo moeten wij U berichten dat niet verwacht kan worden dat gedurende de oorlog nog verder banden worden geleverd.

Wij teekenen inmiddels,

Hoogachtend

Fa. Is. Troostwijk
p.o. FRITZ MAY
Treuhandler

Fritz May

TELEFOON 4035 — BANKIERS: N.V. TWENTSCHE BANK, ZWOLLE — GIRO 98941

Na de oorlog

In het Handelsregister valt te lezen dat de groothandel in huishoudelijke artikelen met ingang van 1 september 1943 door verkoop is overgegaan naar Gerrit van de Blankevoort, Acacia-laan 18 te Zeist. Deze Van de Blankevoort was NSB'er en onder meer actief in het Nederlands

Een brief van de firma Is. Troostwijk uit september 1944, ondertekend namens de 'Treuhandler', bewindvoerder Fritz May. (Collectie auteur)

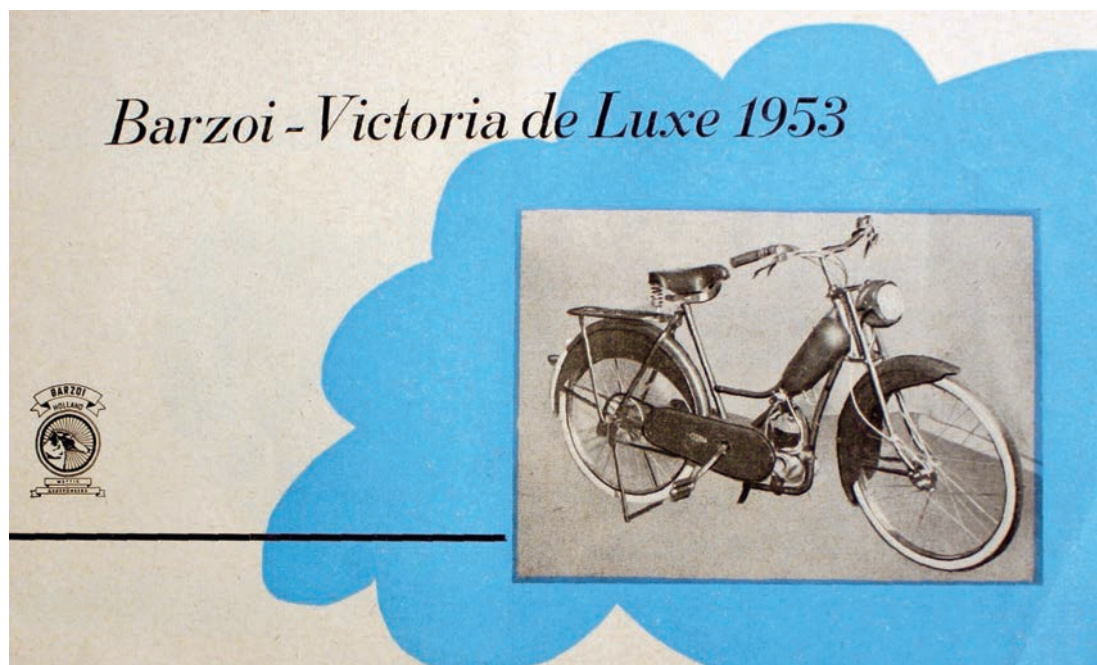
Arbeidsfront. Meteen na de oorlog zijn hem zijn onterecht verkregen bezittingen door het Nederlands Beheersinstituut weer afgenomen⁶ en heeft Arthur Troostwijk, die de oorlog had overleefd, zijn bedrijf teruggekregen.

Vervolgens werd Arthur in 1949 door het

Nederlands Beheersinstituut, als uitvoering van het Besluit Vijandelijk Vermogen, ingevolge een akte van minnelijk rechtsherstel, een vordering toegekend van f 155.739,82 als eigenaar van het bedrijf Arthur Troostwijk aan de Jufferenwal 17 (*Staatscourant* 12-01 1949). Dit is omgerekend

Het pand Jufferenwal 17 in 1972, waar de firma Arthur Troostwijk, later Arthur Troostwijk NV, van 1934 tot 1970 gevestigd was. (Foto J.P. de Koning, collectie HCO)

Na de eerste Barzoi Victoria bromfiets uit 1950 bracht Troostwijk in 1953 een nieuw model, de Barzoi Victoria de luxe, op de markt. (Folder collectie Piet Cornet)

naar de tegenwoordige tijd ongeveer € 700.000.⁷ Na de oorlog zette zoon Maurits de groothandel in huishoudelijke artikelen voort.⁸ Van het bedrijf zien we tot 1970 nog advertenties in de kranten. In oktober 1970 werd Arthur Troostwijk NV overgenomen door Merison, dat met deze overname vier vestigingen kreeg, in Goes, Rotterdam, Veghel en Zwolle.⁹ Merison bestaat nu nog steeds als groothandel in elektrische huishoudelijke apparatuur.

De rijwielgroothandel

In het dossier van de Kamer van Koophandel bevindt zich een door de notaris ondertekende verklaring uit oktober 1945, waarin is aangegeven dat na het overlijden van weduwe Catharina Troostwijk-Polak, de erfgenamen Andries, Abraham en Jozeph Troostwijk hun broer Arthur hadden gemachtigd om voor hen op te treden en te tekenen in alle zaken betreffende de firma Is. Troostwijk.

Op 2 februari 2018 werden er voor Kamperstraat 1 twee Stolpersteine onthuld voor de broers Maurits Nathan en Nathan Troostwijk. Aan hen was de fietsnaam Maunico ontleent. (Foto Ineke Walrave)

Andries en Lena (Helena) Troostwijk-van Tijn, de ouders van Maurits Nathan en Nathan Troostwijk, nog in goede tijden, in 1939 op vakantie in Knokke. (Collectie Hans Davidson)

Zowel Arthur, Abraham als Andries overleefden de oorlog, Jozeph kwam om het leven tijdens zijn onderduik.¹⁰ De zonen van Andries – Maurits Nathan en Nathan, naar wie het merk Naumico was genoemd – zijn allebei op 8 januari 1944 in Auschwitz vermoord.

Arthur was ondergedoken op de boerderij van de familie Spijkerboer aan de Laanzichtsweg 25 te Oldebroek. Na de oorlog pakte hij de draad weer op met de rijwielgroothandel Is. Troostwijk. Deze werd in 1949 uitgebreid met de handel in elektrotechnische artikelen, radio-ontvangsttoestellen, buizen en onderdelen en in 1950 ook met gemotoriseerde rijwielen, motoren en aanverwante artikelen. Troostwijk kwam toen met een Barzoi bromfietst met Victoria motor.

Arthur probeerde het bedrijf, net als voor de oorlog, weer een landelijke betekenis te geven. Dit blijkt wel uit een advertentie in de *Nederlandse*

Rijwielhandel van februari 1950, waarin hij agenten zocht voor de provincies Noord-Brabant en Zeeland. In 1950 en 1951 werden ook de merken 'Barzoi' en 'Schot' opnieuw gedeponeerd.

Arthurs broers en mede-eigenaren van het bedrijf, Andries en Abraham, hebben waarschijnlijk geen actieve rol in het bedrijf gehad. Andries had al voor de oorlog, net als Arthur, een eigen zaak. Hij was banketbakker en had een goed lopende winkel in de Kamperstraat 1. Eind 1946 verkocht hij zijn zaak vanwege gezondheidsproblemen (hij had de ziekte van Parkinson),¹¹ aan J. (Joeke) Hofstra (geb. 2 mei 1912). Hij bleef wel mede-eigenaar van de rijwielgroothandel, samen met Arthur en Abraham. Op 24 juni 1954 overleed Andries te Hattem. Zijn weduwe, Helena Troostwijk-van Tijn, werd in zijn plaats mede-eigenaar. Dat was echter maar van korte duur. Op 1 oktober 1955 werd de zaak beëindigd.

Abraham had een goede baan als referendaris bij de PTT en waarschijnlijk geen tijd en belangstelling voor de rijwielgroothandel. Hij overleed op 11 oktober 1959 te Zwolle.

De reden van de opheffing van de rijwielgroothandel in 1955 is niet duidelijk. Mogelijk was er geen (geschikte) opvolging, de gebroeders Troostwijk waren al flink op leeftijd. Arthur was 76 en Abraham 73 jaar oud. Het kan echter ook hebben gelegen aan de financiële situatie van het bedrijf. In het handelsregister zit een financieel overzicht van het jaar 1953. De omzet bedroeg toen f 578.526,38 (nu ca. € 2.000.000) en de winst slechts f 483,29. Het bedrijf draaide dus ongeveer quitte, maar leverde nauwelijks rendement op. In november 1954 werkten er nog zeven personen. De merken Barzoi en Schot zijn, voor zover wij nu weten, daarna niet meer verlengd. De laatste fietsen van deze merken zullen dus dateren uit het jaar 1955. We komen Barzoi fietsen nu nog af en toe tegen, meestal als oude 'stationsfiets'. Weldra zullen ze helemaal verdwenen zijn uit het straatbeeld. Arthur Troostwijk overleed vijf jaar na het beëindigen van de firma Is. Troostwijk, op 26 februari 1960.

Roelof Dijkstra

Roelof Dijkstra werd geboren op 21 februari 1883 in Avereest. Omstreeks 1905 begon hij in Lutten bij Dedemsvaart samen met G. van Keulen een bedrijf in fietsen en fornuizen.¹² De zaken gingen blijkbaar goed, want in 1915 bouwde hij een nieuw en veel groter bedrijfspand en ging hij ook handelen in motoren en auto's.

Begin jaren twintig verkocht hij het garagebedrijf aan Ten Cate en Jaspers. Hij vertrok naar Zwolle en begon in 1925 op Pannekoekendijk 5 een groothandel in rijwielen en rijwielondderdelen.¹³ Dijkstra woonde toen zelf op het adres Veerallee 57. Opmerkelijk is dat Veerallee 57 ook het adres is waar Klaas Baving van 1898 tot 1908 woonde en zijn rijwielbedrijf was begonnen.

In 1927 deponeerde Dijkstra een eigen merk: 'Barzoi'. De naam Barzoi verwees naar de eigenschappen van de snelle Russische windhond met die naam. Namen van snelle dieren werden in die tijd wel vaker gebruikt als merknaam voor fietsen, denk bijvoorbeeld maar aan 'Gazelle'. Hij adverteerde ermee in de Zwolse Courant. In deze advertenties gebruikte hij ook al de slogan 'Barzoi de aristocraat onder de rijwielen', die we ook terugzien in de latere advertenties van de firma Troostwijk.

In de Zwolse Courant van 26 februari 1927 werd in de rubriek 'Onze leestafel' vermeld: 'Wij ontvingen de nieuwe prijs-courant van de Barzoi-rijwielen, een Zwolsch fabricaat, waarvan men de afbeeldingen met beschrijving in dit keurig uitgevoerde boekje vindt. De fabrikant, de heer R. Dijkstra, twijfelt niet of ieder zal daaruit gemakkelijk zijn keuze kunnen doen.' Vermoedelijk ging het hier om de eerste prijs-courant die Dijkstra uitgaf. Blijkbaar gingen de zaken goed, want in oktober 1928 verhuisde hij zijn bedrijf van de Pannekoekendijk naar het adres Buitenkant 3, een groot pand met vijf verdiepingen. Behalve het merk 'Barzoi' deponeerde Dijkstra in 1932 ook het merk 'Schot'.

Na ongeveer tien jaar vond Dijkstra het blijkbaar tijd voor wat anders. Hij verkocht zijn rijwielgroothandel in oktober 1935 aan de firma Troostwijk. Daarna begon Dijkstra in zijn pand aan de Buitenkant 3 een bedrijf in autobanden: 'Amerikaanse en Europese autobanden import R. Dijkstra, Zwolle'. Op 3 april 1950 werd dit bedrijf opgeheven. Roelof Dijkstra was toen 67 jaar oud, blijkbaar tijd om met pensioen te gaan. Hij woonde na zijn pensionering nog jaren op het adres Wipstrikkerallee 41 in Zwolle. In het pand aan de Buitenkant vestigde zich vervolgens een dekkledenbedrijf en in de periode 1984-1998 was het literair café 'In de Sinnepoppen' er gehuisvest.

Winkel van Roelof Dijkstra in Lutten omstreeks 1916.
(Historische Vereniging Hardenberg)

Het begin van de Buitenkant omstreeks 1950. Roelof Dijkstra had van 1928 tot 1950 in nr. 3, het vierde pand van links, zijn bedrijf. De gevel van dit pand ziet er tegenwoordig anders uit. (Collectie HCO)

Noten

1. Theo de Kogel, 'Rijwielinindustrie en rijwielhandel.' In: *Een kleine staalkaart van het Zwols industrieel erfgoed*. Zwolse Historische Reeks nr. 2, sept 2001
2. Theo de Kogel. 'Klaas Baving Rijwielen', in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 28 (2011) nr. 2
3. Sjoerd ter Burg. 'Blijf van mijn fiets af - duizend aanvragen voor vrijstelling van de rijwielverordening, wat waren toen onze topmerken?' in: *Het Rijwiel* 2012/4
4. Bert van der Heijden. *Drie eeuwen wel en wee van de familie Troostwijk in Zwolle - Holland*. Uitgave in eigen beheer, niet gepubliceerd. Amsterdam 2017
5. Herbert Kuner. 'Moos Polak; voetbal en fietsen.' In: *Het Rijwiel* 2017/1.
6. In de *Zeister Post* van 08-11-1945 staat een oproep van het Nederlands Beheersinstituut dat degenen die iets te vorderen hebben van G. van de Blankevoort zich moeten melden bij het Beheersinstituut.
7. Berekend op basis van de rekentool van het internationaal instituut voor sociale geschiedenis <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>
8. Van der Heijden
9. *De Volkskrant* 21-10 1970
10. Jozeph Troostwijk overleed op een tragische manier in Rouveen (Staphorst). Zie Patric van Aalderen, "Late zijn ziel gebundeld worden in het Eeuwige licht", De dood van Jozeph Troostwijk in 1943' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 35 (2018) nr. 1, en <http://www.judaica-zwolle.nl/article.php?articleID=176>
11. Toespraak van Hans Davidson bij de onthulling van de Stolpersteine voor Maurits Nathan en Nathan Troostwijk (de zoons van Andries) voor de Kamperstraat 1 te Zwolle op 2 februari 2018
12. C. Lina. 'Lutten, de bakermat van garagebedrijven te Heemse en Hardenberg.' In: *Rondom den Herdenbergh* 12-1 1996
13. Website buurtvereniging 'de Gouwe buurt', Lutten.

Barzoi fietsbel.
(Collectie auteur)

Wie is wie in Overijssel

Nieuw lemma: Wil Cornelissen

Op de website *Wie is wie in Overijssel* staan biografieën van personen die van betekenis zijn geweest voor of in de provincie Overijssel; een eregalerij van burgers die substantieel bijgedragen hebben aan kunst, cultuur, sport, wetenschap, religie, muziek, onderwijs, bedrijfsleven, wetenschap en radio-tv in of uit deze provincie.

Het project Wiewie is gestart in 2004 en werd geïnitieerd door het Directie Overleg Bibliotheken Overijssel (DOBO). Marcel Mentink was vanaf het begin de projectleider. In eerste instantie werden er zo'n 300 personen ingevoerd. In 2011-2012 kon met steun van de provincie Overijssel en het Prins Bernhard Cultuurfonds het aantal biografieën flink worden uitgebreid. Momenteel zijn dat er 654. Deze biografieën gaan uiteraard vergezeld van afbeeldingen.

De website was een samenwerkingsproject van Athenaeumbibliotheek Deventer, Historisch Centrum Overijssel en Rijnbrink (Provinciale Ondersteunings Instelling voor Bibliotheken in Gelderland en Overijssel). Vanuit deze instellingen is toen een redactie gevormd die zorgde voor beheer en uitbreiding van de website. In de praktijk voert op dit moment vooral Marcel Mentink van Rijnbrink de redactie.

Aanvankelijk werden ook nog in leven zijnde personen toegevoegd. Zo kan het gebeuren dat bijvoorbeeld Erben Wennemars, Evert van Ben- them, Herman Finkers, Ilse de Lange, Nico Rienks en Jan Cremer gezamenlijk op de site staan met, om maar willekeurig wat coryfeeën uit een oud maar ook recenter verleden te noemen, Willem Bartjens, Geert Grote, Floris Radewijns, Joan Cele, Rhijnvis Feith, Harry Bannink, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, Jan Voerman, Willem Kolff, Stien Eelsingh, D.W. Stork en Thorbecke. Tegenwoordig is het criterium voor opname

dat iemand overleden moet zijn en een duidelijke band met Overijssel moet hebben gehad en op zijn eigen manier een stempel heeft gedrukt op de geschiedenis. Dat iemand alleen maar in Overijssel geboren is, is nu niet genoeg meer voor opname in de database.

Wil Cornelissen

Iemand die aan alle criteria voldoet, is Wil Cornelissen (1928-2014). Zijn biografie is sinds 31 januari 2019 opgenomen in dit illustere gezelschap van verdienstelijke Overijsselaren.

**Annèt Bootsma –
van Hulst**

*Wil Cornelissen,
1928-2014. (Familie
Cornelissen)*

De grafsteen (mat-seiwa) van Wil Cornelissen op de Joodse begraafplaats aan de Kuyerhuislaan op 31 januari 2016, de dag dat de plechtige onthulling van de steen plaats vond. (Foto auteur)

Geboren Zwollenaar Wil Cornelissen, zoon van een Joodse moeder, verdiepte zich na zijn pensionering in het Jodendom en werd actief binnen Joods Zwolle. Vanuit persoonlijke betrokkenheid verdiepte hij zich met name in het Zwolle tijdens de oorlog. Hij werd bekend door zijn onophoudelijke inzet voor het Joods cultureel erfgoed en voor het levend houden van de recente geschiedenis via lezingen, voordrachten, rondleidingen en publicaties, onder meer in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Wil was bij uitstek de man van de verbinding. Hij wist bruggen te bouwen naar veel mensen, ondanks hun geloof of herkomst. Hij was een

veelzijdig en beminnelijk persoon met een groot empathisch vermogen. Lees verder zijn biografie op de website *Wieswie*, www.wieswieinoverijssel.nl, en kijk daar ook eens verder rond, het is absoluut de moeite waard.

Op de volgende pagina's is postuum een artikel van Wil Cornelissen opgenomen, een aangrijpend relaas over de deportatie van zijn grootouders uit Zwolle naar Westerbork, een groot drama subtiel beschreven in de kleine, alledaagse menselijke details.

Leie, wöör is mien talles?

Wil Cornelissen (1928-2014) was naast zijn vele andere activiteiten jarenlang redacteur van het Zwols Historisch Tijdschrift. Hij was in die tijd een productiefid van de redactie, er verschenen tussen 1990 en 2004 zo'n 25 bijdragen van zijn hand in dit tijdschrift. Wil overleed in 2014. Maar ook nu duiken er af en toe nog verhalen van hem op.

In het ZHT nr. 2 van vorig jaar publiceerden wij postuum zijn prachtige verhaal over de zomer van 1948, waarin hij persoonlijke herinnering en de oprichting van de staat Israël op onnavolgbare wijze met elkaar vervlocht. Nu ontvingen wij via de heer Willem Willemsen en de Zwolse Dialectkring een ontroerende herinnering aan zijn in de oorlog vermoorde familieleden. Wil was een tijdlang betrokken bij de Dialectkring. Het stuk werd waarschijnlijk in 2005 geschreven, zestig jaar na de oorlog, en was in het bezit van mevrouw Henne van 't Haar. Zij heeft het onlangs nog weer voorgelezen in de kring.

De geschiedenis van de Jodenvervolging mag niet vergeten worden, Wil heeft zich daar jaren voor ingezet en wij denken daarom geheel in zijn geest te handelen om ook dit verhaal postuum te publiceren. De Zwolse vertaling van de hand van Willem Willemsen is te lezen op de website van de vereniging, zwolsehistorischevereniging.nl

Ik weet niet of u weet wat een *talles* is. Eigenlijk is dat niet eens het officiële Hebreeuwse woord. Dat is *tallith*. Het is, vertaald in het Nederlands, een gebedskleed. Joodse mannen dragen het in de synagoge bij de gebeden en je mag het pas omslaan als er een *minjan* is. Dat betekent dat er in ieder geval tien mannen aanwezig zijn om de dienst doorgang te laten vinden. Vóór de Tweede Wereldoorlog was dat in onze stad natuurlijk geen enkel probleem.

Zwolle telde in de jaren dertig zo'n zeshonderd, zevenhonderd joden en dan is het getal dat het minjan voorschrijft niet moeilijk te halen. Zeker niet op sjabbat, op zaterdag. Misschien wel op een gewone doordeweekse dag om het ochtendgebed uit te spreken, maar dat kun je ook thuis doen.

Mijn grootvader, Izak Os, die toen met zijn vrouw Lea in de Derk Buismanstraat woonde, was niet zo erg vroom.¹ Hij ging alleen op zaterdag, de sjabbat, naar de Schoutensteeg, later de Schoutenstraat. Oma ging niet vaak mee. Zij was, zo is mijn stellige overtuiging, wellicht in haar hart vromer dan opa, maar zij vond het niet nodig om daar elke week in het openbaar uiting aan te geven.

Wil Cornelissen (†)

Izak en Lea Os-Spits
in 1939. (Familie
Cornelissen)

De Derk Buismanstraat in aanleg, omstreeks 1918. Nummer 10 is het vijfde pand van rechts. (Collectie HCO)

Het is diverse keren voorgekomen dat ik in dat kleine huis in die Derk Buismanstraat nummer 10 op zaterdagmorgen aanwezig was. Ik was gek op mijn grootouders, de vader en moeder van mijn moeder.² Ik wist toen al wel dat er in de familie, lang voor mijn geboorte, problemen waren geweest over het huwelijk van mijn ouders, die toen nog niet mijn ouders waren. Dat was in 1924. Het was in die jaren een groot probleem dat het joodse meisje Truusje Os verliefd was geworden op de niet-joodse Wouter Cornelissen, die ook nog eens twaalf jaar ouder was.³ En niet alleen verliefd. Zij wilden ook gaan trouwen. Het heeft een scheuring in de familie gegeven. Maar gelukkig niet voor lang. De hechte familiebanden van de Ossenfamilie kon de scheuring niets eens aan. Mijn geboorte, na vier jaar huwelijk, dus in 1928, herstelde alles weer. Ik was, zo gezegd, het kind van de verzoening. Mijn vader is later in die joodse familie met liefde opgenomen. Het is dus aan alle kanten goed gekomen.

Wat herinner ik mij van die grootouders, waar ik zo gek mee was?

De in 1898-99 gebouwde Zwolse synagoge aan wat vroeger de Schoutensteeg en later de Schoutenstraat heette, en wat sinds 1989 – na de voltooiing van de restauratie van de synagoge – de Samuel Hirschstraat heet, 1989. (Foto Malherbe, collectie HCO)

De wandelingen door de stad, waarbij opa door iedereen werd gegroet, de eierkoeken die hij in de Roggenstraat bij Alferink kocht en waarmee opa mij danig verweende en dan natuurlijk het dragen van de talleszak.

Maar dat gebeurde alleen op zaterdag. En daar was iets aan voorafgegaan.

Voordat opa en ik voor de wandeling naar de synagoge (opa gebruikte dat woord maar zelden, hij zei altijd *sjoel*, en dan op z'n Zwols-jiddisj: *sjoele*), voordat wij de deur uitgingen, riep opa altijd: 'Leie, wöör is mien talles?' Dat Leie, in plaats van het officiële Lea, was een soort koosnaam. Als hij dat gebruikte, was opa in een goeie bui.

Veel later verdacht ik opa er van dat hij heel goed wist waar zijn talleszak was. Het was een mooie van zwart fluweel, waar borduurseltjes op waren gemaakt en waarin zijn gebedskleed was opgevouwen. Opa deed net alsof hij het niet wist, oma wenkte mij dan om in het voorkamertje te komen, gaf mij de talleszak uit een kastje, en dan mocht ik die weer aan opa geven. Het was een soort ritueel, vooral als opa dan ook nog zei: 'Now, die jongen weet precies wöör mien talles is.'

De tallith, de talles, heeft nóg een functie. Joodse mannen worden daarin begraven, ter aarde besteld. Opa was daar heel nuchter in. 'Bekiek 'm maer goed, mien jongen. Die talles beskermt mi'j als ik later in de Watersteeg ligge. En 't is nog lekker wärm ook.'⁴

Ik vond dat geen leuk grapje. Ik wilde opa nog heel lang houden. Voor mijzelf en voor de rest van de grote familie, waar opa en oma het middelpunt van waren. Ik kan nog, na zestig jaren, dat huis in de Derk Buismanstraat mij voor de geest halen. In de gang het grote portret van Domela Nieuwenhuis, door de Friese socialisten 'Us Ferlosser' genoemd, de kamer, de stoelen van mijn grootouders, het buffet, het dressoirtje, waarin de trommeltjes met snoep en nootjes werden bewaard, boven dat dressoirtje de grote foto van Pieter Jelles Troelstra aan de muur, opa was immers hier in Zwolle bij de oprichting van de SDAP in gebouw De Atlas op de Ossenmarkt geweest, het keukentje waar een pan stond te pruttelen, misschien wel

de befaamde jiddische kippensoep van de kip die opa de dag tevoren op de vrijdagse markt had gekocht. En achter het huis de kleine tuin met die zwarte aarde, waar niet zo veel groeide en waar je de stoom van de vlakbij rijdende locomotieven bij 't station rook.

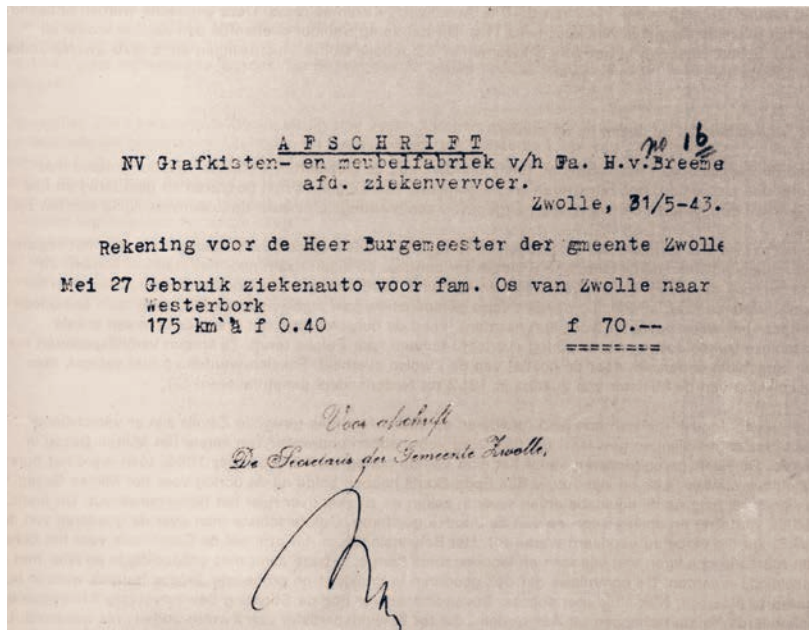
Ik heb op mijn netvlies de zwarte jas van opa. De ster, die mijn moeder erop had genaaid, stak fel geel er op af. De ster, die alle joden moesten dragen, na ze eerst te hebben betaald (vier cent per exemplaar) en na inlevering van textielpunten hadden ontvangen.

In de oorlogsjaren is opa ziek geworden. Erg ziek. Hij was diabeet, had suikerziekte en is door zijn dochter Clara verzorgd en verpleegd.⁵

Niet-joodse verpleegsters mochten niet bij joden in huis komen. Toen opa zo ziek werd dat hij niet meer naar de wc kon, verschoonde tante Clara hem en deed haar vader de luiers om. De medicijnen en de wonden aan zijn been kan ik nog ruiken.

Niet veel later zijn mijn grootouders door een ambulance uit de Derk Buismanstraat naar Westerbork gebracht. De gemeente Zwolle heeft dat vervoer geregeld en ook de kosten daarvan betaald. De firma Van Breemen heeft daar f 70,-

De Joodse begraafplaats aan de Kuyerhuislaan, voor 1967 Watersteeg geheten. (Foto Annèt Bootsma)

De rekening voor de deportatie per ambulance naar Westerbork van Izak en Lea Os-Spits. (Uit: Iet Vierstraete-Erdtsieck, De Jodenvervolging in Zwolle, 1985)

voor gekregen. De rekening daarvan ligt in het gemeentearchief. Mevrouw Elte deed zich voor als verpleegster (wat zij niet was) en is meegereden naar Westerbork.⁶

Tante Clara is diezelfde dag met een tas en een koffertje naar het station gewandeld. Zij moest zich die dag melden. Wat haar te wachten stond wist ze niet. 'Maar dat kan zo erg niet zijn. Misschien moeten we in een fabriek werken of de straat vegen. Nou, dat kan ik wel. En misschien zie ik mijn kinderen daar wel terug.' Dat ging over mijn nichtje Leonie en mijn neef Hans, haar kinderen.⁷ Nu weet ik dat zij elkaar nooit meer terug hebben gezien.

Tante Clara is vermoord, Leonie en Hans zijn vermoord, opa en oma zijn vermoord, moeders lievelingszuster tante Rika, haar man oom Erich, die gevlucht was uit Duitsland, haar schoonmoeder oude tante Emmy en haar dochttertje de kleine Emmy van 3 jaar,⁸ moeders broer oom Jochem,⁹ diens vrouw Nanny, hun dochters de mooie Elly en Lily en zoon Jackie, allemaal door moordenaarshand om het leven gebracht.

Alleen oom Jopie, zijn vrouw Marianne en hun dochter Sia hebben door onderduik hun leven kunnen redden. De laatste na een levensgevaarlijke ontsnapping uit Westerbork. Mijn moeders leven werd gered dankzij haar destijds zo afgekeurde gemengde huwelijk.

Stolpersteine voor Izak Os en Lea Os-Spits voor Derk Buismanstraat 10. (Foto Elske Bootsma)

Opa heeft nog de illusie gehad, dat zijn ooit korte gemeenteraadslidmaatschap de familie van de ondergang zou kunnen redden.¹⁰ Het heeft geen enkele invloed gehad. Hij is onder toezicht van Zwolse politieagenten in de ambulance getild. Die agenten zullen hun orders vanuit het stadhuis hebben ontvangen.

Opa is op 9 juli 1943 in Sobibor, Polen, door de beulen vergast. De talles heeft hij niet om zijn vermagerde lichaam gekregen. Die was in Zwolle achtergebleven.

Jaren later is er een straat naar mijn grootvader genoemd. Een niet zo geïnteresseerde ambtenaar liet een foutief straatnaambordje fabriceren: 'Vermoord in Auschwitz' staat er. Het moet zijn Sobibor.

Maar ik ben te moe om dat te laten veranderen.

Een stukje Zwolse geschiedenis. Er waren ooit zevenhonderd Zwolse joden. Daarvan zijn er vijfhonderd vermoord. Vergast.

Ik heb geen vragen meer over die oorlog. Ik weet er alles van. Dankzij Loe de Jong, Jacques Presser, Ies Lipschitz, mijn vriend Hermann von der Dunk en, lokaal gezien, ook Paul Harmens en al die honderden anderen die over de periode 1940 - 1945 hebben geschreven en verteld.

Ik heb geen vragen meer.

Ja, toch nog één.

Het huis van mijn opa en oma is na hun deportatie leeggehaald.

En ik vraag me af wie die talleszak heeft meegenomen...

Noten

1. Izak Os, Zwolle 27-12 1870 – Sobibor 9-7 1943
Lea Os-Spits, Enschede 23-12 1868 – Sobibor 9-7 1943
Zie ook: Wil Cornelissen, "Izak Os (1870-1943)", in *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) nr. 2, p.47-50
2. Truus Cornelissen-Os, Zwolle 1899 – Zwolle 1976
3. Wouter Cornelissen, Monnickendam 1887 – Zwolle 1950
4. De joodse begraafplaats aan de Kuyterhuislaan, tot 1967 de Watersteeg geheten. Deze begraafplaats werd in 1885 in gebruik genomen.

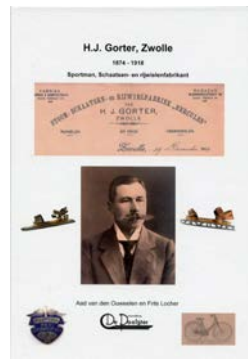

5. Clara Blein-Os, Enschede 18-08 1895 – Sobibor 11-6 1943
6. Fijtje Elte-Heijselaar, Den Helder 1897 – Zwolle 1998. Zij was van beroep onderwijzeres en de echtgenote van Salomon Elte (1889-1955), leraar geschiedenis en Nederlands aan de Rijks HBS in Zwolle en tijdens de Tweede Wereldoorlog rector van het Joodsch Lyceum in Zwolle en Enschede. Zie Kees Ribbens, *Bewogen jaren*, Zwolle/Kampen 1995, p. 226-227. Het echtpaar Elte woonde in de Koningin Wilhelminastraat 47, in de oorlog Willem de Zwijgerstraat geheten.
7. Henri (Hans) Blein, Hoogeveen 30-1 1920 – Auschwitz 16-7 1943
Leonie Blein, Zwolle 19-31 1925 – Sobibor 11-6 1943
8. Rika Passmann-Os, Zwolle 19-12 1897 – Sobibor 11-6 1943
Erich Passmann, 3-2 1903 – Sobibor 11-6 1943
Wilhelmine Passmann-Schneider, 17-8 1876 – Sobibor 11-6 1943
Emmy Passmann, Zwolle 13-4 1939 – Sobibor 11-6 1943
9. Jochem Os, Zwolle 24-8 1893 – 31-3 1944
10. Izak Os maakte van 1919 tot en met 1922 deel uit van de Zwolse Gemeenteraad voor de SDAP.

Het, inmiddels gecorrigeerde, straatnaambord van de Izak Osstraat. (Foto Annèt Bootsma)

Recent verschenen

Redactie

Aad van den Ouweelen en Frits Locher, *H.J. Gorter, Zwolle 1874-1918. Sportman, schaatsen- en rijwielenfabrikant*. Eigen uitgave, 2018. 94 pp. Geen ISBN. Prijs € 24.50.

Verkrijgbaar bij boekhandel Bloks, Papenstraat 6.

Aad van den Ouweelen en Frits Locher zijn schaatsliefhebbers en verzamelaars. Via hun hobby kwamen zij uit bij Zwollenaar Henri (Hendricus Jacobus) Gorter, 1874-1918. Henri Gorter was een sportieve en ondernemende jongeman, die aan schaatsen en wielrennen deed, en zich in zijn tijd kon meten met Jaap Eden. Hij was ook een wielertalent, in 1896 werd hij op drie afstanden Nederlands kampioen op de baan. In Zwolle was hij lid van ZAC, dat in die tijd ook een wielerafdeling had. Tussen 1894 en 1907 had hij een schaatsenfabriek in Zwolle, vanaf 1895 aan de Thomas a Kempisstraat 157. Hij was de eerste in Nederland die 'Noorsche schaatsen', schaatsen met een schoen daarop bevestigd, maakte. Naast de Noorse schaatsen produceerde hij ook de meeste gangbare soorten houten schaatsen, alle van opvallend goede kwaliteit. In 1897 opende Gorter een fietsenzaak in de Diezerstraat en begon hij vervolgens in zijn fabriek ook rijwielen te produ-

ceren. De vraag naar schaatsen is natuurlijk zeer weersgevoelig en Gorter had letterlijk het weer tegen, de winters aan het begin van de twintigste eeuw waren erg zacht, met dramatische gevolgen voor de verkoop. Blijkbaar kon zijn rijwielhandel dit niet voldoende compenseren, de fabriek werd in 1907 opgeheven. Gorter werd daarna vertegenwoordiger voor een Amsterdams bedrijf in kasregisters, maar verkocht nog geregeld schaatsen uit zijn oude voorraden. In 1918 kwam hij, 44 jaar oud, om het leven bij een treinongeluk bij Weesp.

Van den Ouweelen en Locher hebben een indrukwekkende hoeveelheid materiaal – foto's, advertenties, krantenberichten, catalogi – verzameld en opgenomen in het boek. Het lopende verhaal had wat vloeiender gekund. Maar interessant boek, zeker voor de liefhebbers.

Sicco van der Sluis (red.), *Het verhaal van Schelle Oldeneel. Verleden, heden, toekomst*. Buurtvereniging Schelle Oldeneel, 2018. 104 pp. Geen ISBN. Prijs € 15.-. Te koop bij leer-werk boerderij De Huppe, Kleine Veerweg 9.

Een in eigen beheer van de buurtvereniging uitgegeven boek, waar veel buurtbewoners bij betrokken zijn geweest. In dit gebied wonen zo'n 180

mensen en er is een bloeiende buurtvereniging. Aanleiding voor de uitgave van het boek was de opstelling van de visie van de buurtvereniging op de toekomst van de buurtschappen Schelle en Oldeneel, gelegen ten zuiden van de stad, langs de IJssel.

De marken Schelle en Oldeneel, die vielen onder het schoutambt Zwolle, zijn vermoedelijk begin dertiende eeuw ontstaan. Het gebied is eeuwenlang vooral agrarisch geweest, met ook al heel vroeg wat steenovens in de uiterwaarden van de IJssel. De boeren hadden gemengde bedrijven, ze hielden koeien, varkens en kippen, hadden wat akkerbouw en boomgaarden. Er waren twee buitenplaatsen, huize Oldeneel en Huize Schellerberg, en een herberg.

De groei van Zwolle en andere maatschappelijke ontwikkelingen hebben hun uitwerking op het gebied natuurlijk niet gemist, veel boeren beëindigden hun bedrijf en boerderijen werden omgebouwd tot woonboerderij. Het afgelegen en op zichzelf aangewezen agrarische buitengebied transformeerde in een aantrekkelijke woonbuurt van Zwolle, waar natuur, rust, ruimte en vrijheid samengaan met sociale verbondenheid. Een aantal huidige bewoners is geportretteerd door middel van interviews, Zij vertellen wat de buurt zo bijzonder maakt voor hen om in te wonen. Ze zijn zeer tevreden over hun leefomgeving, maar ervaren ook zorgen om het in de toekomst ook zo aangenaam te houden.

Daarom is door vijftig buurtbewoners intensief van gedachten gewisseld over drie vragen:

1. Wat waardeert u in het wonen en werken in Schelle Oldeneel,
2. Welke kwaliteiten wilt u graag behouden of versterken,
3. Wat zou u in de toekomst nog willen verbeteren.

Het hele project heeft een fraai boek opgeleverd, met aandacht voor heden, verleden en toekomst, professioneel uitgewerkt en vormgegeven.

Willemieke Ottens, Els van der Laan en Karin Bevaart, *Groene parels in Overijssel. Wandelen door lommerrijke landschapsparken*. Waanders Uitgevers, Zwolle, 2019. 240 pp. Prijs € 24,95.

Groene parels in Overijssel brengt de rijke collectie in beeld van landschapsparken die in de periode 1780 tot 1830 in Overijssel werden aangelegd. Het boek biedt een breed overzicht van de verrassende groene rijkdom die Overijssel al omstreeks 1830 bezat. Een verzameling van prachtige locaties met bijzondere verhalen in een gevarieerd landschap, stadsparken en buitenplaatsen, vormgegeven door toonaangevende tuinarchitecten en bijzondere opdrachtgevers, met ontwerptekeningen en gedetailleerde oude kaarten. In totaal worden 62 buitenplaatsen beschreven, waarvan 17 in en rond Zwolle. Van deze 17 zijn er 10 grotendeels of geheel verdwenen, maar interessant ze allemaal een keer beschreven te zien. Prachtig boek!

In Memoriam Lydie van Dijk, 1945 - 2019

Annèt Bootsma -
van Hulten

Op 22 januari dit jaar overleed Lydie van Dijk, kunsthistorica en oud-conservator van het Stedelijk Museum Zwolle. Lydie maakte van 1994 tot 2018 deel uit van de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Zij was erelid van de Zwolse Historische Vereniging.

Lydie van Dijk werd geboren in Dordrecht, maar groeide op in Amsterdam. Tijdens haar studie Kunstgeschiedenis in Amsterdam deed ze Italiaans als bijvak en ook nog een tijdje Russisch. Toen ze in de jaren zeventig in Zwolle kwam werken, eerst bij de Culturele Raad Overijssel en vervolgens als conservator bij het POM, Provinciaal

Lydie van Dijk.
(Particuliere collectie)

Overijssels Museum, ging ze naast haar werk MO-A Duits doen omdat Zwolle destijds het initiatief had genomen voor de oprichting van de 'Nieuwe Hanze'. Werkzaam in de stedelijke cultuurhistorische sector bracht dat voor haar veelvuldige contacten met Duitse Hanzesteden met zich mee en daarvoor was een goede beheersing van die taal heel nuttig. Lydie pakte dat soort zaken grondig aan en ging daarom meteen maar een hele studie doen.

Als conservator van het POM had ze in de jaren negentig een belangrijke taak aan de transitie van Provinciaal Overijssels Museum en Librije Hedendaagse Kunst naar Stedelijk Museum Zwolle en de realisatie van de uitbreiding en nieuwbouw van het museum aan de Melkmarkt. Lydie was een spin in het cultuurhistorische web in Zwolle, zij kende iedereen in deze sector en iedereen kende haar, ofwel omdat zij hen nodig had voor het verwezenlijken van tentoonstellingen, ofwel omdat men haar nodig had voor haar kennis of in het museum aanwezige materiaal. Maar zeker ook omdat ze altijd vriendelijk en welwillend was en graag haar medewerking verleende om iets moois tot stand te brengen.

Zij maakte jarenlang prachtige tentoonstellingen, onder meer in 1984 over Joan Derk van der Capellen tot den Poll – een tentoonstelling die door de toenmalige minister-president Ruud Lubbers geopend werd – over Gerard ter Borch en andere belangrijke Zwolse schilders ter gelegenheid van de opening van de nieuwbouw van het museum in 1987, over Zwols zilver, over Stien Eelsingh, maar ook over middeleeuwse handschriften uit de tijd van de Moderne Devotie. Deze tentoonstellingen gingen doorgaans gepaard met publicaties van haar hand.

Lydie begreep als geen ander hoe belangrijk de externe contacten voor het museum waren, daarom was ze jarenlang naast haar baan eindredacteur van de *Overijsselse Historische Bijdragen*, het jaarboek van de VORG, de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, en ook redacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Haar specifieke kunsthistorische kennis werd ook binnen onze redactie zeer gewaardeerd. Je kon uitstekend met haar samenwerken, ze was uitermate betrouwbaar en leverde degelijk werk.

Enige eigenzinnigheid was haar niet vreemd, maar dat ging gepaard met een groot doorzettingsvermogen. Haar laatste memorabele wapenfeit was de opsporing van de in de negentiende eeuw uit Zwolle verdwenen kaak van Thomas a Kempis in een abdij in Frankrijk. In oktober 2016 ging Lydie met een kleine delegatie van de redactie op veldwerk in Frankrijk om deze kaak met eigen ogen te aanschouwen, een zeer geslaagde en gezellige expeditie. In april 2018 werd zij vanwege haar verdiensten tot erelid van de Zwolse Historische Vereniging benoemd.

Lydie was een veelzijdige vrouw en ze was altijd bezig. Ze deed jarenlang als hobby aan zweefvliegen en ze was officieel fokster van Noorse boskatten. Zij en haar partner Henk Egberts* waren allebei al rond de zestig toen ze een grote woonboerderij in Spoolde kochten met een grote lap grond daaromheen. Naast al het andere tuinwerk stortte Lydie zich met veel enthousiasme op haar eigen moestuin. Na haar pensionering in 2010 ging ze niet op haar lauweren rusten, ze werd als adviseur actief in het museum in Elburg en ze ging een intensieve opleiding tot keramiste volgen in Gouda.

Medio 2016 begon de ziekte die haar fataal zou worden zich te openbaren, deze ziekte ging gepaard met steeds meer uitvalverschijnselen. Zij moest daarom begin 2018 afscheid nemen van onze redactie en ook van andere verenigingen en instellingen die haar na aan het hart lagen. Lydie van Dijk was deskundig, trouw en toegewijd en zij heeft een substantiële bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van Zwolle.

* Bij het ter perse gaan van dit nummer kwam het droeve bericht van overlijden van Henk Egberts, echtgenoot van Lydie. Henk overleed op 21 mei na een fietsongeval. Henk heeft na zijn opleiding aan de Technische Hogeschool Twente directiefuncties bekleed op het culturele en educatieve vlak. Hij werkte achtereenvolgens bij Kreatief Centrum Cele en de Muzerie in Zwolle en bij een internationaal postacademisch cursusinstituut van Wageningen Universiteit. Na zijn pensionering was hij een bevolgen organisator en programmateur van festivals van internationaal straattheater. Henk Egberts is 72 jaar geworden. Lydie en Henk hadden geen kinderen.

Henk Egberts en Lydie van Dijk bij een excursie van de VORG naar Noord-Groningen, 4 juni 2010. (Foto Annèt Bootsma)

'Zwolle in de Gouden eeuw', door Lydie van Dijk en Jean Streng, een uitgave die verscheen ter gelegenheid van de openingstentoonstelling 'Zwolse kunst, een wereld van contrasten', ter inwijding van de nieuwbouw van het Stedelijk Museum Zwolle in 1997. Helaas heeft Lydie nog mee moeten maken dat veel van wat ze in ruim 25 jaar opgebouwd had bij het Stedelijk Museum Zwolle, bij de opheffing door de gemeente van het museum in 2017 weer teniet gedaan is.

Mededelingen

Redactie

Koninklijke onderscheiding

Op 26 april jl. heeft Annèt Bootsma-van Hulten (foto) een koninklijke onderscheiding ontvangen voor haar jarenlange inzet voor de verspreiding en het behoud van de kennis over de geschiedenis van Zwolle. Zij is benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau. Annèt Bootsma is binnen de Zwolse Historische Vereniging een belangrijke bindende factor en zij is al bijna twintig jaar verantwoordelijk voor het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Zij wordt gewaardeerd als een deskundige, volhardende en stimulerende hoofd- en eindredacteur. Het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging en de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift* feliciteren Annèt van harte met deze onderscheiding.

Burgemeester Henk Jan Meijer speldt Annèt Bootsma de koninklijke onderscheiding op. Rechts haar echtgenoot Marnix Bootsma. (Foto Frans Paalman)

Nieuwe redactieleden

Wim Coster en Michael Klomp zijn per 1 juni toegetroten tot de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Wim Coster is een zeer productief historicus en in Zwolle algemeen bekend vanwege zijn vele publicaties, zoals recentelijk *De barones en de dominee* (2016), *Zwollerkerspel* (2017) en *Het Wolfsmeisje* (2018).

Zwollenaar Michael Klomp studeerde middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is al jaren werkzaam als gemeentelijk archeoloog bij de gemeente Zwolle en publiceert regelmatig over de materiële cultuur van de (post)middeleeuwen en archeologisch onderzoek in Zwolle. Hij treedt ook geregeld op als spreker op de Erfgoedplatformavonden.

Wij zijn heel blij dat deze twee coryfeeën uit de Zwolse cultuur-historische wereld de redactie van het ZHT komen versterken.

Verhalen over Zwolle

Ook komend seizoen organiseert het Zwolse Erfgoedplatform weer een cyclus 'Verhalen over Zwolle'. De nieuwe folder wordt komend zomer gedrukt, maar noteer vast de eerste datum, **vrijdag 11 oktober**. De precieze invulling van de avond staat nog niet vast, maar aan de opgravingen in de Grote Kerk zal dan in ieder geval aandacht besteed worden.

Auteurs

Annèt Bootsma - van Hulten (1953) is historicus en werkt op freelance basis. Zij is sinds 2000 hoofdredacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Jan Bijlsma (1947) studeerde theologie en filosofie aan Rijksuniversiteit in Groningen en is als docent filosofie en ethiek verbonden geweest aan de opleiding Sociaal Pedagogische Hulpverlening van de Christelijke Hogeschool Zwolle. Hij publiceerde een inleiding tot de *Ethica van Aristoteles* (2005) en, samen met de politicoloog H. Janssen, *Sociaal werk in Nederland. Vijfhonderd jaar verheffen en verbinden* (2008).

Wil Cornelissen (1928-2014) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Na zijn pensionering ging hij zich bezighouden met de geschiedenis van Joods Zwolle en werd hij actief binnen de Zwolse Joodse gemeenschap. Uit persoonlijke betrokkenheid had vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog zijn belangstelling. Wil maakte van 1991 tot 2004 deel uit van de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Sinds januari dit jaar valt zijn biografie te lezen op de website [WielWieInOverijssel](http://WielWieInOverijssel.nl).

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Theo J. de Kogel (1952) is gepensioneerd beleidsmedewerker natuur bij de provincie Overijssel. In zijn vrije tijd houdt hij zich onder meer bezig met de fietsgeschiedenis. Hij is actief binnen de landelijk historische rijwielvereniging 'De Oude Fiets'. Hij heeft een collectie historische fietsen en is gespecialiseerd in de Zwolse rijwielgeschiedenis en de geschiedenis van de eerste fietsfabriek van Nederland, Burgers uit Deventer. Zie www.burgers-enr.net

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Wim Coster, Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Michael Klomp,
Harry Stalknecht, Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudig en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN &
GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | [IQ.NL](http://iq.nl)
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

Vertelt al 35 jaar het 'Verhaal van Zwolle'

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:
www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert in
het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis | **ZWOLLE**

Rondleiding op afspraak
038 422 48 23
www.vrouwenhuiszwolle.com

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief
van Zwolle

zalsman

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij ú centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing